Each directory should have a file called README bib.txt. with bibliographic entry with following details:-

i.	Discipline	:	**Sahitya**
ii.	Name of the text	:	**Kavyalankarsutrani,**
iii.	Author	:	**Vaman**

File named "README_type_log.txt" containing the following details:-

i.	Name of the institute	:	**Jaipur Campus**
ii.	(a) Principal Investigator	:	**Prof. Radhavallabh Tripathi**
	(b) Investigator	:	**Prof. R. Devnathan**
	(c) Co-investigator	:	**Dr. Shukla Mukherjee**
	(d) Editor	:	**Dr. Ramkumar Sharma**
iii.	Name of the typist	:	**Rajesh Kumar Sharma**
iv.	Completion date of data entry	:	**15.01.2010**
v.	Name of the proof reader	:	**Dr. Ramkumar Sharma**
vi.	Completion date of proof reading	:	**18.03.2010**
vii.	Name of the approval authority	:	**Prof. Arkanath Chaudhari,** Principal, Rashtriya Sanskrit Sansthan, Jaipur Campus.
	Date of approval	:	**22.03.2010**

श्रीवामनाचार्यविरचिततदुपज्ञवृत्तिसहितानि

काव्यालङ्कारसूत्राणि

पण्डितवरश्रीवामनविरचितानि

काव्यालङ्कारसूत्राणि स्ववृत्तिसमलङ्कृतानि

अथ विषयानुक्रमणिका

शारीरं नाम प्रथमधिकरणम्, (सूत्राणि-59)

प्रथमोऽध्यायः (5 सूत्राणि)

मङ्गलाचरणम्	
प्रयोजनस्थापनम्	1.1.1
अलङ्कारस्वरूपम्	1.1.2
अलङ्कारनिष्पादनोपायः	1.1.3, 4
काव्यप्रयोजनम्	1.1.5

द्वितीयोऽध्यायः (22 सूत्राणि)

अधिकारिनिरूपणम्	1.2.1-5
रीतेः काव्यात्मत्वकथनम्	1.2.6
रीतेः स्वरूपम्	1.2.7, 8
रीतेर्भेदाः	1.2.9
1. वैदर्भी	1.2.10,11
2. गौडी	1.2.12
3. पाञ्चाली	1.2.13
वैदर्भीरीतेः प्रयोगस्याग्रहः	1.2.14
गौडीपाञ्चाल्योर्ग्रहणे निषेधः	1.2.15
गौडीपाञ्चाल्योः पक्षे परमतस्योत्थापनम्	1.2.16
गौडीपाञ्चाल्योः पक्षे परमतस्य दूषणम्	1.2.17, 18

तृतीयोऽध्यायः (32 सूत्राणिः)

काव्याङ्गानां निरूपणम्	1.3.1
लोकपरिचयः	1.3.2
विद्यापरिचयः	1.3.3-10

प्रकीर्णपरिचयः	1.3.11-20
काव्यविशेषनिरूपणम्	1.3.21
गद्यकाव्यभेदाः	1.3.22-25
पद्यकाव्यभेदाः	1.3.26-29
रूपकस्य श्रेष्ठत्वकथनम्	1.3.30-32

दोषदर्शनं नाम द्वितीयमधिकरणम् (46 सूत्राणि)

प्रथमोऽध्यायः (22 सूत्राणि)

दोषस्य स्वरूपप्रयोजनयोः कथनम्	2.1.1-3
पददोषाः	2.1.4-10
पदार्थदोषाः	2.1.11-21

द्वितीयोऽध्यायः (24 सूत्राणि)

वाक्यदोषाः	2.2.1-8
वाक्यार्थदोषाः	2.2.9-24

गुणविवेचनं नाम तृतीयमधिकरणम् (41 सूत्राणि)

प्रथमोऽध्यायः (27 सूत्राणि)

गुणस्वरूपकथनम्	3.1.1
अलङ्कारस्वरूपकथनम्	3.1.2
गुणालङ्कारयोर्भेदः	3.1.3
दशसंख्याकाः शब्दगुणाः	3.1.4
1. ओजः	3.1.5
2. प्रसादः	3.1.6- 9
3. श्लेषः	3.1.10
4. समता	3.1.11
5. समाधिः	3.1.12
समाधेरोजः प्रसादयोरन्तर्भावः	3.1.13-19

6. माधुर्यम्	3.1.20
7. सौकुमार्यम्	3.1.21
8. उदारता	3.1.22
9. अर्थव्यक्तिः	3.1.23
10. कान्तिः	3.1.24

द्वितीयोऽध्यायः (14 सूत्राणि)

दशसंख्यका अर्थगुणाः	3.2.1
1. ओजःः	3.2.2
2. प्रसादः	3.2.3
3. श्लेषः	3.2.4
4. समता	3.2.5
5. समाधिः	3.2.6
अर्थस्यो द्वौ भेदौ	3.2.7
व्यक्तसूक्ष्मभेदाभ्यामुभयोरर्थयोर्द्वैविध्यकथनम्	3.2.8
पुनः सूक्ष्मस्य द्वैविध्यम्	3.2.9
6. माधुर्यम्	3.2.10
7. सौकुमार्यम्	3.2.11
8. उदारता	3.2.12
9. अर्थव्यक्तिः	3.2.13
10. कान्तिः	3.2.14

आलङ्कारिकं नाम चतुर्थमधिकरणम् (64 सूत्राणि)

प्रथमोऽध्यायः (10 सूत्राणि)

शब्दालङ्कारौ

1.	यमकस्वरुपं तत्प्रकारश्च	4.1.1, 2
	यमकोत्कर्षाय भङ्गस्योल्लेखः	4.1.3, 4
	शृङ्खलाभङ्गः	4.1.5
	तत्र परिवर्तकभङ्गः	4.1.6

	परिवर्तकभङ्गः	
	चूर्णकभङ्गः	4.1.7
2.	अनुप्रासस्वरूपम्	4.1.8
	अनुप्रासस्य भेदौ	4.1.9, 10

द्वितीयोऽध्यायः (21 सूत्राणि)

3.	उपमास्वरूपं तत्प्रकाराश्च	4.2.1-7
	उपमायाः दोषाः	4.2.8
	1. हीनत्वम्	4.2.9-10
	2. अधिकत्वम्	4.2.11
	3. लिङ्गभेदः	4.2.12-15
	4. असादृश्यम्	4.2.16-19
	5. असम्भवः	4.2.20, 21

तृतीयोऽध्यायः (33सूत्राणि)

उपमायाः प्रपञ्चरूपेणान्यालङ्काराणां वर्णनम्		4.3.1
4.	प्रतिवस्तूपमा	4.3.2
5.	समासोक्तिः	4.3.3
6.	अप्रस्तुतप्रशंसा	4.3.4
7.	अपह्नुतिः	4.3.5
8.	रूपकम्	4.3.6
9.	श्लेषः	4.3.7
10.	वक्रोक्तिः	4.3.8
11.	उत्प्रेक्षा	4.3.9
12.	अतिशयोक्तिः	4.3.10
13.	सन्देहः	4.3.11
14.	विरोधः	4.3.12
15	विभावना	4.3.13
16.	अनन्वयः	4.3.14

17.	उपमेयोपमा	4.3.15
18.	परिवृत्तिः	4.3.16
19.	क्रमः	4.3.17
20	दीपकम्	4.3.18,19
21.	निदर्शनम्	4.3.20
22.	अर्थान्तरन्यासः	4.3.21
23.	व्यतिरेकः	4.3.22
24.	विशेषोक्तिः	4.3.23
25.	व्याजस्तुतिः	4.3.24
26.	व्याजोक्तिः	4.3.25
27.	तुल्ययोगिता	4.3.26
28.	आक्षेपः	4.3.27
29.	सहोक्तिः	4.3.28
30.	समाहितम्	4.3.29
31.	संसृष्टिस्तद्भेदौ च	4.3.30-31
32.	उपमारूपकम्	4.3.32
33.	उत्प्रेक्षावयवः	4.3.33

प्रायोगिकं नाम पञ्चममधिकरणम् (103 सूत्राणि)

प्रथमोऽध्यायः (17 सूत्राणि)

तत्र काव्यसमयवर्णनायाम् -

पुनरुक्तप्रयोगनिषेधः	5.1.1
पादान्तगुरुलघुविचारः संहिताविचारश्च	5.1.2-4
पादादौ खल्वादिशब्दनिषेधः	5.1.5
वाक्ये समासविचारः	5.1.6-9
विशेष्यविशेषणभावविचारः	5.1.10, 11
सम्बन्धसम्बन्धे षष्ठीविचारः	5.1.12
देशकालानुरूपभाषालिङ्गयोः प्रयोगः	5.1.13, 14

लाक्षणिकादिशब्दप्रयोगयुक्तयः 5.1.15-17

द्वितीयोऽध्यायः 6 सूत्राणि
तत्र शब्दशुद्धिवर्णनायाम्

प्रथममेकशेषद्वन्द्वविचारः 5.2.1
धातुसम्बन्धिप्रयोगे युक्तायुक्तविवेकः 5.2.3-6
कृदन्तप्रत्ययविचारः 5.2.7, 8
निपातशब्दप्रयोगतिरस्कृतेतिशब्दविचारश्च 5.2.9-11
समस्तशब्दानामौचित्यम् 5.2.12-19
कारकानुसारिवाक्यविचारः 5.2.20-24
कृदन्तीयवाक्यप्रयोगविचारः 5.2.25-36
कर्मकर्तृ-दृष्ट्या विचारः 5.2.37-43
स्त्रीप्रत्ययदृष्ट्या विचारः 5.2.44-47
तद्धितदृष्टया वाक्यप्रयोगविचारः 5.2.48-58
कृदन्तीयशब्दशुद्धिः 5.2.59-88

इति विषयानुक्रमणिका

पण्डितवरश्रीवामनविरचितानि

काव्यालङ्कारसूत्राणि स्ववृत्तिसमेतानि

अथ प्रथमेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः

प्रणम्य परमं ज्योतिर्वामनेन कविप्रिया।

काव्यालङ्कारसूत्राणां स्वेषां वृत्तिर्विधीयते॥

काव्यं ग्राह्यमलङ्कारात्॥१॥

काव्यं खलु ग्राह्यमुपादेयं भवति, अलङ्कारात्। काव्यशब्दोऽयं गुणाऽलङ्कारसंस्कृतयोः शब्दार्थयोर्वर्तते। भक्त्या तु शब्दार्थमात्रवचनोऽत्र गृह्यते।

कोऽसावलङ्कार इत्यत आह—

सौन्दर्यमलङ्कारः॥२॥

अलङ्कृतिरलङ्कारः। करणव्युत्पत्त्या पुनरलङ्कारशब्दोऽयमुपमादिषु वर्तते।

स दोषगुणालङ्कारहानादानाभ्याम्॥३॥

स खल्वलङ्कारो दोषहानाद् गुणालङ्कारादानाच्च सम्पाद्यः कवेः।

शास्त्रतस्ते ॥४॥

ते दोषगुणालङ्कारहानादाने। शास्त्रादस्मात्। शास्त्रतो हि ज्ञात्वा दोषाञ्जह्याद् गुणालङ्कारांश्चाददीत।

किं पुनः फलमलङ्कारवता काव्येन, येनैतदर्थोऽयं यत्न इत्याह—

काव्यं सद्दृष्टाऽदृष्टार्थं, प्रीतिकीर्तिहेतुत्वात्॥५॥

काव्यं सत् चारु दृष्टप्रयोजनं प्रीतिहेतुत्वात्। अदृष्टप्रयोजनं कीर्तिहेतुत्वात्। अत्र श्लोकाः-

‘प्रतिष्ठां काव्यबन्धस्य यशसः सरणिं विदुः।

अकीर्तिवर्तिनीं त्वेवं कुकवित्वविडम्बनाम्॥’

कीर्तिं स्वर्गफलामाहुरासंसारं विपश्चितः।

अकीर्तिं तु निरालोकनरकोद्देशदूतिकाम्॥

तस्मात् कीर्तिमुपादातुमकीर्तिं च निबर्हितुम्।

काव्यालङ्कारसूत्रार्थः प्रसाद्यः कविपुङ्गवैः॥

इति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ शारीरे प्रथमेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः।

अथ प्रथमेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः

प्रयोजनस्थापना। अधिकारिनिरूपणार्थमाह—

अरोचकिनः सतृणाभ्यवहारिणश्च कवयः॥१॥

इह खलु द्वये कवयः सम्भवन्ति— अरोचकिनः सतृणाभ्यवहारिणश्चेति। अरोचकि-सतृणाभ्यवहारिशब्दौ गौणार्थौ। कोऽसावर्थः? विवेकित्वमविवेकित्वं चेति।

तदाह-

पूर्वे शिष्याः विवेकित्वात्॥२॥

पूर्वे खल्वरोचकिनः, शिष्याः शासनीयाः। विवेकित्वात् विवेचनशीलत्वात्।

नेतरे तद्विपर्ययात्॥३॥

इतरे सतृणाभ्यवहारिणो, न शिष्याः। तद्विपर्ययादविवेचनशीलत्वात्। न च शीलमपाकर्तुं शक्यम्।

नन्वेवं न शास्त्रं सर्वत्रानुग्राहि स्यात्, कुतस्तदुपादीयते तदाह-

न शास्त्रमद्रव्येष्वर्थवत्॥ ४॥

न खलु शास्त्रमद्रव्येष्वविवेकिष्वर्थवत्॥

निदर्शनमाह—

न कतकं पङ्कप्रसादनाय॥५॥

न हि कतकं पयस इव पङ्कप्रसादनाय प्रभवति॥ ५॥

अधिकारिणो निरूप्य रीतिविनिश्चयार्थमाह—

रीतिरात्मा काव्यस्य॥६॥

रीतिर्नामेयमात्मा काव्यस्य। शरीरस्येवेति वाक्यशेषः।

का पुनरियं रीतिरित्याह—

विशिष्टा पदरचना रीतिः॥७॥

विशेषवती पदानां रचना रीतिः।

कोऽसौ विशेष इत्यत आह—

विशेषो गुणात्मा॥८॥

वक्ष्यमाणगुणरूपो विशेषः।

सा त्रिधा-वैदर्भी गौडीया पाञ्चाली चेति॥९॥

सा चेयं रीतिस्त्रेधा भिद्यते— वैदर्भी, गौडीया, पाञ्चाली चेति।

किं पुनर्देशवशाद् द्रव्यवद्गुणोत्पत्तिः काव्यानां, येनायं देशविशेषव्यपदेशः? नैवम्। यदाह—

विदर्भादिषु दृष्टत्वात् तत्समाख्या॥ १०॥

विदर्भगौडपाञ्चालेषु तत्रत्यैः कविभिर्यथास्वरूपमुपलब्धत्वात्तद्देशमाख्या। न पुनर्देशैः किञ्चिदुपक्रियते काव्यानाम्।

तासां गुणभेदाद् भेदमाह —

समग्रगुणोपेता वैदर्भी॥ ११॥

समग्रैरोजः प्रसादप्रमुखैर्गुणैरुपेता वैदर्भी नाम रीतिः।

अत्र श्लोकः—

‘अस्पृष्टा दोषमात्राभिः समग्रगुणगुम्फिता।

विपञ्चीस्वरसौभाग्या वैदर्भी रीतिरिष्यते॥’

तामेतामेवं कवयः स्तुवन्ति—

‘सति वक्तरि सत्यर्थे सति शब्दानुशासने।

अस्ति तन्न विना येन परिस्रवति वाङ्मधु।’

अत्रोदाहरणम् (शाकु.२/६) —

‘गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं

छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु।

विस्रब्धैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले

विश्रान्तिं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः॥’

ओजः कान्तिमती गौडीया॥१२॥

ओजः कान्तिश्च विद्येते यस्यां सा ओजःकान्तिमती। गौडीया नाम रीतिः। माधुर्यसौकुमार्ययोरभावात् समासबहुला अत्युल्बणपदा च।

अत्र श्लोकः—

समस्तात्युद्भटपदामोजः कान्तिगुणान्विताम्।

गौडीयामिति गायन्ति रीतिं रीतिविचक्षणाः॥

उदाहरणम् (महावीरच.१/५४) —

दोर्दण्डाञ्चितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभंगोद्यत-

ष्टङ्कारध्वनिरार्यबालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः।

द्राक्पर्यस्तकपालसंपुटमितब्रह्माण्डभाण्डोदर-

भ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो नाद्यापि विश्राम्यति।।

माधुर्यसौकुमार्योपपन्ना पाञ्चाली॥१३॥

माधुर्येण सौकुमार्येण च गुणेनोपपन्ना पाञ्चाली नाम रीतिः। ओजः कान्त्यभावादनुल्बणपदा विच्छाया च।

तथा च श्लोकः —

'आश्लिष्टश्लथभावां तु पुराणच्छाययान्विताम्।

मधुरां सुकुमारां च पाञ्चालीं कवयो विदुः॥'

अत्रोदाहरणम्—

'ग्रामेऽस्मिन् पथिकाय पान्थ! वसतिर्नैवाधुना दीयते

रात्रावत्र विहारमण्डपतले पान्थः प्रसुप्तो युवा।

तेनोत्थाय खलेन गर्जति घने स्मृत्वा प्रियां तत् कृतं

येनाऽद्यापि करङ्कदण्डपतनाशङ्की जनस्तिष्ठति॥'

एतासु तिसृषु रीतिषु रेखास्विव चित्रं काव्यं प्रतिष्ठितमिति।

तासां पूर्वा ग्राह्या, गुणसाकल्यात्॥१४॥

तासां तिसृणां रीतीनां पूर्वा वैदर्भी ग्राह्या, गुणानां साकल्यात्।

न पुनरितरे, स्तोकगुणत्वात्॥१५॥

इतरे गौडीयपाञ्चाल्यौ न ग्राह्ये, स्तोकगुणत्वात्।

तदारोहणार्थमितराभ्यास इत्येके॥१६॥

तस्या वैदर्भ्या एवारोहणार्थमितरयोरपि रीत्योरभ्यास इत्येके मन्यन्ते।

तच्च न; अतत्त्वशीलस्य तत्त्वानिष्पत्तेः॥१७॥

न ह्यतत्त्वं शीलयतस्तत्त्वं निष्पद्यते।

निदर्शनार्थमाह—

न शणसूत्रवानाभ्यासे त्रसरसूत्रवानवैचित्र्यलाभः॥१८॥

न हि शणसूत्रवानमभ्यस्यन् कुविन्दस्त्रसरसूत्रवानवैचित्र्यं लभते।

साऽपि समासाभावे शुद्धवैदर्भी॥१९॥

साऽपि वैदर्भी रीतिः शुद्धवैदर्भी भण्यते, यदि समासवत्पदं न भवति।

तस्यामर्थगुणसम्पदास्वाद्या॥२०॥

तस्यां वैदर्भ्यामर्थगुणसम्पदास्वाद्या भवति।

तदुपारोहादर्थगुणलेशोऽपि॥२१॥

तदुपधानतः खल्वर्थगुणलेशोऽपि स्वदते। किमङ्ग! पुनरर्थगुणसम्पत्।

तथा चाहुः—

‘किन्त्वस्ति काचिदपरैव पदानुपूर्वी

यस्यां न किञ्चिदपि किञ्चिदिवावभाति।’

‘‘आनन्दयत्यथ च कर्णपथं प्रयाता

चेतः सताममृतवृष्टिरिव प्रविष्टा।’’

‘वचसि यमधिगम्य स्पन्दते वाचकश्री-

र्वितथमवितथत्वं यत्र वस्तु प्रयाति।

उदयति हि स तादृक् क्वापि वैदर्भरीतौ,

सहृदयहृदयानां रञ्जकः कोऽपि पाकः।’’

सापि वैदर्भी, तात्स्थ्यात्॥२२॥

सापीयमर्थगुणसम्पद् वैदर्भीत्युच्यते। तात्स्थ्यादित्युपचारतो व्यवहारं दर्शयति।

इति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ शारीरे प्रथमेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः।

अथ प्रथमेऽधिकरणे तृतीयोऽध्यायः

अधिकारिचिन्तां रीतितत्त्वं च निरूप्य काव्याङ्गान्युपदर्शयितुमाह—

लोको विद्या प्रकीर्णञ्च काव्याङ्गानि॥१॥

उद्देशक्रमेणैतद् व्याचष्टे—

लोकवृत्तं लोकः॥२॥

लोकः स्थावरजंगमात्मा। तस्य वर्तनं वृत्तमिति।

शब्दस्मृत्यभिधानकोषच्छन्दोविचिति-

कलाकामशास्त्रदण्डनीतिपूर्वा विद्याः॥३॥

शब्दस्मृत्यादीनां तत्पूर्वकत्वं पूर्वं काव्यबन्धेष्वपेक्षणीयत्वात्।

तासां काव्याङ्गत्वं योजयितुमाह—

शब्दस्मृतेः शब्दशुद्धिः॥४॥

शब्दस्मृतेर्व्याकरणात् शब्दनां शुद्धिः साधुत्वनिश्चयः कर्तव्यः। शुद्धानि हि पदानि निःशङ्कैः कविभिः प्रयुज्यन्ते।

अभिधानकोशात् पदार्थनिश्चयः॥५॥

पदं हि रचनाप्रवेशयोग्यं भावयन् सन्दिग्धार्थत्वेन न गृह्णीयान्न वा जह्यादिति काव्यबन्धविघ्नः। तस्मादभिधानकोषतः पदार्थनिश्चयः कर्तव्य इति। अपूर्वाभिधानलाभार्थत्वं त्वयुक्तमभिधानकोषस्य। अप्रयुक्तस्याप्रयोज्यत्वात्। यदि प्रयुक्तं प्रयुज्यते तर्हि किमति सन्दिग्धार्थत्वमाशङ्कितं पदस्य तन्नः, तत्र सामान्येनार्थावगतिः सम्भवति। यथा 'नीवी'शब्देन जघनवस्त्रग्रन्थिरुच्यत इति कस्यचिन्निश्चयः स्त्रिया वा पुरुषस्य वेति संशयो 'नीवीसंग्रंथने नार्या जघनस्थस्य वाससः' इति नाममालाप्रतीकमपश्यत इति। अथ कथम्-

‘‘विचित्रभोजनाभोगवर्धमानोदरास्थिभिः।

केनचित् पूर्वमुक्तोऽपि नीवीबन्धः श्लथीकृतः’’

इति प्रयोगः। भ्रान्तेरुपचाराद्वा।

छन्दोविचितेर्वृत्तसंशयच्छेदः॥६॥

काव्याभ्यासाद् वृत्तसंक्रान्तिर्भवत्येव। किन्तु मात्रावृत्ताविषु क्वचित् संशयः स्यात्। अतो वृत्तसंशयच्छेदश्छन्दोविचितेर्विधेय इति।

कलाशास्त्रेभ्यः कलातत्त्वस्य संवित्॥७॥

कला गीतनृत्यचित्रादिकास्तासामभिधायकानि शास्त्राणि विशाखिलादिप्रणीतानि कलाशास्त्राणि, तेभ्यः कलातत्त्वस्य संवित् संवेदनम्। नहि कलातत्त्वानुपलब्धौ कलावस्तु सम्यग् निबन्धुं शक्यमिति।

कामशास्त्रतः कामोपचारस्य॥८॥

‘संवित्’ इत्यनुवर्तते। कामोपचारस्य संवित् कामशास्त्रत इति। कामोपचारबहुलं हि वस्तु काव्यस्येति।

दण्डनीतेर्नयापनययोः॥९॥

दण्डनीतेरर्थशास्त्रान्नयस्यापनयस्य च संविदिति। तत्र षाड्गुण्यस्य यथावत् प्रयोगो नयः। तद्विपरीतोऽपनयः। नहि तावविज्ञाय नायकप्रतिनायकयोर्वृत्तं शक्यं काव्ये निबन्धुमिति।

इतिवृत्तकुटिलत्वं च ततः॥१०॥

इतिहासादिरितिवृत्तं काव्यशरीरम्, तस्य कुटिलत्वम्, ततो दण्डनीतेर्बलीयस्त्वादिप्रयोगव्युत्पत्तौ व्युत्पत्तिमूलत्वात्तस्याः। एवमन्यासामपि विद्यानां यथास्वमुपयोगो वर्णनीय इति।

लक्ष्यज्ञत्वमभियोगो वृद्धसेवावेक्षणं प्रतिभानमवधानं च प्रकीर्णम्॥११॥

तत्र काव्यपरिचयो लक्ष्यज्ञत्वम्॥१२॥

अन्येषां काव्येषु परिचयो लक्ष्यज्ञत्वम् ततो हि काव्यबन्धस्य व्युत्पत्तिर्भवति।

काव्यबन्धोद्यमोऽभियोगः॥१३॥

बन्धनं बन्धः। काव्यस्य बन्धो रचना काव्यबन्धः। तत्रोद्यमोऽभियोगः। स हि कवित्वप्रकर्षमादधाति।

काव्योपदेशगुरुषुश्रूषणं वृद्धसेवा॥१४॥

काव्योपदेशे गुरव उपदेष्टारः। तेषां शुश्रूषणं वृद्धसेवा। ततः काव्यविद्यायाः संक्रान्तिर्भवति।

पदाधानोद्धरणमवेक्षणम्॥१५॥

पदस्याधानं न्यासः। उद्धरणमपसारणम्। तयोः खल्ववेक्षणम्।

अत्र श्लोकौ-

आधानोद्धरणे तावद् यावद्दोलायते मनः।
पदस्य स्थापिते स्थैर्ये हन्त सिद्धा सरस्वती॥
यत् पदानि त्यजन्त्येव परिवृत्तिसहिष्णुताम्।
तं शब्दन्यासनिष्णाताः शब्दपाकं प्रचक्षते॥

कवित्वबीजं प्रतिभानम्॥१६॥

कवित्वस्य बीजं कवित्वबीजम्। जन्मान्तरागतसंस्कारविशेषः कश्चित्। यस्माद्विना काव्यं न निष्पद्यते निष्पन्नं वा हास्याऽऽयतनं स्यात्।

चित्तैकाग्र्यमवधानम्॥१७॥

चित्तस्यैकाग्र्यं बाह्यार्थनिवृत्तिस्तदवधानम्। अवहितं हि चित्तमर्थान् पश्यति।

तद्देशकालाभ्याम्॥१८॥

तदवधानं देशात् कालाच्च समुत्पद्यते।

कौ पुनर्देशकालावित्याह—

विविक्तो देशः॥१९॥

विविक्तो निर्जनः।

रात्रियामस्तुरीयःकालः॥२०॥

रात्रेर्यामो रात्रियामः प्रहरस्तुरीयश्चतुर्थः काल इति। तद्वशाद्विषयोपरतं चित्तं प्रसन्नमवधत्ते।

एवं काव्याङ्गान्युपदिश्य काव्यविशेषकथनार्थमाह—

काव्यं गद्यं पद्यं च॥२१॥

गद्यस्य पूर्वनिर्देषो दुर्लक्ष्यविशेषत्वेन दुर्बन्धत्वात्। यथाहुः— गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति इति'।

तच्च त्रिधा भिन्नमिति दर्शयितुमाह—

गद्यं वृत्तगन्धि चूर्णमुत्कलिकाप्रायं च॥२२॥

तल्लक्षणान्याह—

पद्यभागवद् वृत्तगन्धि॥२३॥

पद्यस्य भागाः पद्यभागाः। तद्वद् वृत्तगन्धि। यथा— पातालतालुतलवासिषु दानवेषु इति। अत्र हि वसन्ततिलकाख्यवृत्तस्य भागः प्रत्यभिज्ञायते।

अनाविद्धललितपदं चूर्णम्॥२४॥

अनाविद्धान्यदीर्घसमासानि ललितान्युनद्धतानि पदानि यस्मिँस्तदनाविद्धललितपदं चूर्णमिति।

यथा— 'अभ्यासो हि कर्मणां कौशलमावहति। नहि सकृन्निपातमात्रेणोदबिन्दुरपि ग्रावणि निम्नतामादधाति।'

विपरीतमुत्कलिकाप्रायम्॥२५॥

विपरीतमाविद्धोद्धतपदमुत्कलिकाप्रायम्। यथा— 'कुलिशशिखरखरनखरप्रचण्ड-चपेटापाटितमत्तमातङ्गकुम्भस्थलगलन्मदच्छटाच्छुरितचारुकेसरभारभासुरमुखे केसरिणि'।

पद्यमनेकभेदम्॥२६॥

पद्यं खल्वनेकेन समार्धसमविषमादिना भेदेन भिन्नं भवति।

तदनिबद्धं निबद्धं च॥२७॥

तदिदं गद्यपद्यरूपं काव्यमनिबद्धं निबद्धं च। अनयोः प्रसिद्धत्वाल्लक्षणं नोक्तम्।

क्रमसिद्धिस्तयोः स्रगुत्तंसवत्॥२८॥

तयोरित्यनिबद्धं निबद्धं च परामृष्यते। क्रमेण सिद्धिः क्रमसिद्धिः अनिबद्धसिद्धौ निबद्धसिद्धिः स्रगुत्तंसवत्। यथा स्रजि मालायां सिद्धायामुत्तंसः शेखरः सिध्यतीति।

केचिदनिबद्ध एव पर्यवसिताः, तद्दूषणार्थमाह—

नानिबद्धं चकास्त्येकतेजः परमाणुवत्॥२९॥

न खल्वनिबद्धं काव्यं चकास्ति दीप्यते। यथैकतेजःपरमाणुरिति।

अत्र श्लोकः—

‘असङ्कलितरूपाणां काव्यानां नास्ति चारुता।
न प्रत्येकं प्रकाशन्ते तैजसाः परमाणवः।’इति।

सन्दर्भेषु दशरूपकं श्रेयः॥३०॥

सन्दर्भेषु दशरूपकं नाटकादि श्रेयः।

कस्मात्तदाह —

तद्धि चित्रं चित्रपटवद्विशेषसाकल्यात्॥३१॥

तद्दशरूपकं हि यस्माच्चित्रं चित्रपटवत्। विशेषाणां साकल्यात्।

ततोऽन्यभेदक्लृप्तिः॥ ३२॥

ततो दशरूपकादन्येषां भेदानां क्लृप्तिः कल्पनमिति। दशरूपकस्यैव हीदं सर्वं विलसितम्। यच्च कथाख्यायिके महाकाव्यमिति, तल्लक्षणं च नातीव हृदयङ्गममित्युपेक्षितमस्माभिः। तदन्यतो ग्राह्यम्।

इति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ शारीरे प्रथमेऽधिकरणे तृतीयोऽध्यायः।

समाप्तं चेदं शारीरं प्रथममधिकरणम्।

अथ द्वितीयेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः

काव्यशरीरे स्थापिते काव्यसौन्दर्याक्षेपहेतवस्त्यागाय दोषा विज्ञातव्या इति दोषदर्शनं नामाधिकरणमारभ्यते।

दोषस्वरूपकथनार्थमाह—

गुणविपर्ययात्मानो दोषाः॥१॥

गुणानां वक्ष्यमाणानां ये विपर्ययास्तदात्मानो दोषाः।

अर्थतस्तदवगमः॥२॥

गुणस्वरूपनिरूपणात्तेषां दोषाणामर्थादवगमोऽर्थसिद्धिः।

किमर्थं ते पृथक् प्रपञ्च्यन्त इत्यत्राह—

सौकर्याय प्रपञ्चः॥३॥

सौकर्यार्थं प्रपञ्चो विस्तरो दोषाणाम्। उद्दिष्टा लक्षिता हि दोषाः सुज्ञाना भवन्ति।

पददोषान् दर्शयितुमाह—

दुष्टं पदमसाधु कष्टं ग्राम्यमप्रतीतमनर्थकं च॥४॥

क्रमेण व्याख्यातुमाह-

शब्दस्मृतिविरुद्धमसाधु॥५॥

शब्दस्मृत्या व्याकरणेन विरुद्धं पदमसाधु। यथा— ''अन्यकारकवैयर्थ्यम्'' इति। अत्र हि 'अषष्ठयतृतीयास्थस्याऽन्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु' इति दुका भवितव्यमिति।

श्रुतिविरसं कष्टम्॥६॥

श्रुतिविरसं श्रोत्रकटु पदं कष्टम्। तद्धि रचनागुम्फितमप्युद्वेजयति।

यथा—

‘अचूचुरच्चण्डि कपोलयोस्ते कान्तिद्रवं द्राग्विशदः शशाङ्कः।’

लोकमात्रप्रयुक्तं ग्राम्यम्॥७॥

लोक एव यत् प्रयुक्तं पदं न शास्त्रे तद् ग्राम्यम्। यथा ‘कष्टं कथं रोदिति फूत्कृतेयम्।’ अन्यदपि तल्लगल्लादिकं द्रष्टव्यम्।

शास्त्रमात्रप्रयुक्तमप्रतीतम्॥८॥

शास्त्र एव प्रयुक्तं यत्, न लोके, तदप्रतीतं पदम्। यथा-

‘किं भाषितेन बहुना रूपस्कन्धस्य सन्ति मे न गुणाः।
गुणनान्तरीयकं च ममेति न तेऽस्त्युपालम्भः॥’

अत्र रूपस्कन्धनान्तरीयकपदे न लोक इत्यप्रतीतम्।

पूरणार्थमनर्थकम्॥९॥

पूरणमात्रप्रयोजनमव्ययपदमनर्थकम्। दण्डापूपन्यायेन पदमन्यदप्यनर्थकमेव। यथा—

‘उदितस्तु हास्तिकविनीलमयं तिमिरं निपीय किरणैः सविता।’

अत्र तु शब्दस्य पादपूरणार्थमेव प्रयोगः।

न वाक्यालङ्कारार्थम्॥१०॥

अपवादार्थमिदम्। वाक्यालङ्कारप्रयोजनं तु नानर्थकम्। यथा—

‘न खल्विह गतागता नयनगोचरं मे गता’ इति

तथा हि खलु हन्तेति।

सम्प्रति पदार्थदोषानाह—

अन्यार्थनेयगूढार्थाश्लीलक्लिष्टानि च॥११॥

'दुष्टं पदम् इत्यनुवर्तते।' अर्थतश्च वचनविपरिणामः। अन्यार्थादीनि पदानि दुष्टानीति सूत्रार्थः।

एषां क्रमेण लक्षणान्याह—

रूढिच्युतमन्यार्थम्॥१२॥

रूढेश्च्युतं रूढिच्युतम्। रूढिमनपेक्ष्य यौगिकार्थमात्रोपादानात्। अन्यार्थं पदम्। स्थूलत्वात् सामान्येन घटशब्दः पटशब्दार्थ इत्यादिकमन्यार्थं नोक्तम्। यथा—

'ते दुःखमुच्चावचमावहन्ति ये प्रस्मरन्ति प्रियसङ्गमानाम्।' अत्राऽऽवहतिः करोत्यर्थो धारणार्थे प्रयुक्तः। प्रस्मरतिर्विस्मरणार्थः प्रकृष्टस्मरण इति।

कल्पितार्थं नेयार्थम्॥१३॥

अश्रौतस्याप्युन्नेयपदार्थस्य कल्पनात्कल्पितार्थं नेयार्थम्।

यथा—

'सपदि पङ्क्तिविहङ्गमनामभृत्तनयसंवलितं बलशालिना।

विपुलपर्वतवर्ति शितैः शरैः प्लवगसैन्यमुलूकजिता जितम्॥'

अत्र विहङ्गमश्चक्रवाकोऽभिप्रेतः। तन्नामानि चक्राणि। तानि बिभ्रतीति विहङ्गमनामभृतो रथाः। पङ्क्तिरिति दशसंख्या लक्ष्यते। पङ्क्तिर्दश विहङ्गमनामभृतो रथाः यस्य स पङ्क्तिविहङ्गमनामभृद् दशरथः। तत्तनयाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां संवलितं प्लवगसैन्यं जितम्। उलूकजिता इन्द्रजिता। 'कौशिक'शब्देनेन्द्रोलूकयोरभिधानमिति कौशिकशब्दवाच्यत्वेनेन्द्र उलूक उक्तः। ननु चैवं रथाङ्गनामादीनामपि प्रयोगोऽनुपपन्नः। न, तेषां निरूढलक्षणत्वात्।

अप्रसिद्धार्थप्रयुक्तं गूढार्थम्॥१४॥

यस्य पदस्य लोकेऽर्थः प्रसिद्धश्चाप्रसिद्धश्च तदप्रसिद्धेऽर्थे प्रयुक्तं गूढार्थम्। यथा—

सहस्त्रगोरिवानीकं दुस्सहं भवतः परैः इति।

सहस्त्रं गावोऽक्षीणि यस्य स सहस्त्रगुरिन्द्रः। तस्येवेति गोशब्दस्याऽक्षिवाचित्वं कविष्वप्रसिद्धमिति।

असभ्यार्थान्तरमसभ्यस्मृतिहेतुश्चाश्लीलम्॥१५॥

यस्य पदस्यानेकार्थस्यैकोऽर्थोऽसभ्यः स्यात् तदसभ्यार्थान्तरम्।

यथा— 'वर्चः' इति पदं तेजसि विष्ठायां च।

यत्तु पदं सभ्यार्थवाचकमप्येकदेशद्वारेणासभ्यार्थं स्मारयति तदसभ्यस्मृतिहेतुः। यथा— 'कृकाटिका' इति।

न गुप्तलक्षितसंवृतानि॥१६॥

अपवादार्थमिदम्। गुप्तं लक्षितं संवृतं च नाश्लीलम्।

एषां लक्षणान्याह—

अप्रसिद्धासभ्यं गुप्तम्॥१७॥

अप्रसिद्धासभ्यार्थान्तरं पदमप्रसिद्धासभ्यं तद् गुप्तम्। यथा— सम्बाधः इति पदम्। तद्धि सङ्कटार्थं प्रसिद्धं, न गुह्यार्थमिति।

लाक्षणिकासभ्यान्वितं लक्षितम्॥१८॥

तदेवासभ्यार्थान्तरं लाक्षणिकेनासभ्येनार्थेनान्वितं पदं लक्षितम्।

यथा— 'जन्मभूः' इति। तद्धि लक्षणया गुह्यार्थं, न स्वशक्त्येति।

लोकसंवीतं संवृतम्॥ १९॥

लोकेन संवीतं लोकसंवीतम्। यत्तत् संवृतम्। यथा सुभगा भगिनी, उपस्थानम्, अभिप्रेतम्, कुमारी, दोहृदम् इति। अत्र हि श्लोकः—

'संवीतस्य हि लोकेन न दोषान्वेषणं क्षमम्।
शिवलिङ्गस्य संस्थाने कस्यासभ्यत्वभावना॥'

तत्त्रिविध्यं, व्रीडाजुगुप्सामङ्गलातङ्कदायिभेदात्॥ २०॥

तस्याश्लीलस्य त्रैविध्यं भवति। व्रीडाजुगुप्सामङ्गलातङ्कदायिनां भेदात्। किञ्चिद् व्रीडादायि भवति। यथा ''वाक्काटवम्, हिरण्यरेता'' इति। किञ्चिज्जुगुप्सादायि भवति। यथा—

'कपर्दकः' इति। किञ्चिदमङ्गलातङ्कदायि भवति यथा— ''संस्थितः''इति।

व्यवहितार्थप्रत्ययं क्लिष्टम्॥ २१॥

अर्थस्य प्रतीतिरर्थप्रत्ययः। स व्यवहितो यस्माद् भवति तद् व्यविहितार्थप्रत्ययं क्लिष्टम्। यथा—

'दक्षात्मजादयितवल्लभवेदिकानां
ज्योत्स्नाजुषां जललवास्तरलं पतन्ति।'

दक्षात्मजास्ताराः। तासां दयितो दक्षात्मजादयितश्चन्द्रः। तस्य वल्लभाश्चन्द्रकान्ताः। तद्वेदिकानामिति। अत्र हि व्यवधानेनार्थप्रत्ययः।

अन्यत्रारूढार्थत्वात्। अरूढावपि यतोऽर्थप्रत्ययो झटिति न तत्क्लिष्टम्। यथा-

'काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः' इति।

अन्त्याभ्यां वाक्यं व्याख्यातम्॥ २२॥

अश्लीलं क्लिष्टं चेत्यन्त्ये पदे। ताभ्यां वाक्यं व्याख्यातम्। तदप्यश्लीलं क्लिष्टं च भवति।

अश्लीलं यथा—

'न सा धनोन्नतिर्या स्यात् कलत्ररतिदायिनी।

परार्थबद्धकक्ष्याणां यत् सत्यं पेलवं धनम्॥

सोपानपथमुत्सृज्य वायुवेगः समुद्यतः।

महापथेन गतवान् कीर्त्यमानगुणो जनैः।।'

क्लिष्टं यथा—

''घम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाक्ष्याः।

रज्यत्यपूर्वबन्धव्युत्पत्तेर्मानसं शोभाम्॥''

एतान् पदपदार्थदोषान् ज्ञात्वा कविस्त्यजेदिति तात्पर्यार्थः।

इति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ दोषदर्शने द्वितीयेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः।

अथ द्वितीयाऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः

पदपदार्थदोषान् प्रतिपाद्य वाक्यदोषान् दर्शयितुमाह—

भिन्नवृत्तयतिभ्रष्टविसन्धीनि वाक्यानि॥१॥

दुष्टानीत्यभिसम्बन्धः।

क्रमेण व्याचष्टे—

स्वलक्षणच्युतवृत्तं भिन्नवृत्तम्॥२॥

स्वस्माल्लक्षणाच्युतं वृत्तं यस्मिँस्तत् स्वलक्षणच्युतवृत्तं वाक्यं भिन्नवृत्तम्। यथा—

‘अयि! पश्यसि सौधमाश्रितामविरलसुमनोमालभारिणीम्॥’

वैतालीययुग्मपादे लध्वक्षराणां षण्णां नैरन्तर्यं निषिद्धम् तच्च कृतमिति भिन्नवृत्तत्वम्।

विरसविरामं यतिभ्रष्टम्॥ ३॥

विरसः श्रुतिकटुर्विरामो यस्मिँस्तद् विरसविरामं यतिभ्रष्टम्।

तद्धातुनामभागभेदे स्वरसन्ध्यकृते प्रायेण॥ ४॥

तद्यतिभ्रष्टं धातुभागभेदे नामभागभेदे च सति भवति। स्वरसन्धिनाऽकृते प्रायेण बाहुल्येन।

धातुभागभेदे मन्दाक्रान्तायां यथा—

‘एतासां राजति सुमनसां दामकण्ठावलम्बि।’

नामभागभेदे शिखरिण्यां यथा—

‘कुरङ्गाक्षीणां गण्डतलफलके स्वेदविसरः।’

मन्द्राक्रान्तायां यथा—

‘दुर्दर्शश्चक्रशिखिकपिशः शार्ङ्गिणो बाहुदण्डः’।

धातुनामभागपदग्रहणात् तद्भागातिरिक्तभेदे न भवति यतिभ्रष्टत्वम्।

यथा मन्दाक्रान्तायाम्—

‘शोभां पुष्यत्ययमभिनवः सुन्दरीणां प्रबोधः।’

शिखरिण्यां यथा—

‘विनिद्रः श्यामान्तेष्वधरपुटसीत्कारविरुतैः।’

‘स्वरसन्ध्यकृते’ इति वचनात् स्वरसन्धिकृते भेदे न दोषः।

यथा—

‘किञ्चिद्भावालसमसरलं प्रेक्षितं सुन्दरीणाम्’

न वृत्तदोषात् पृथग् यतिदोषो, वृत्तस्य यत्यात्मकत्वात् ॥ ५॥

वृत्तदोषात् पृथग् यतिदोषो न वक्तव्यः। वृत्तस्य यत्यात्मकत्वात्। यत्यात्मकं हि वृत्तमिति भिन्नवृत्त एव यतिभ्रष्टस्यान्तर्भावान्न पृथग्ग्रहणं कार्यम्। अत आह—

न, लक्ष्मणः पृथक्त्वात्॥६॥

नाऽयं दोषः, लक्ष्मणो लक्षणस्य पृथक्त्वात्। अन्यद्धि लक्षणं वृत्तस्य अन्यच यतेः। गुरुलघुनियमात्मकं वृत्तम्। विरामात्मिका च यतिरिति।

विरूपपदसन्धिर्विसन्धिः ॥७॥

पदानां सन्धिः पदसन्धिः। स च स्वरसमवायरूपः प्रत्यासत्तिमात्ररूपो वा। स विरूपो यस्मिन्निति विग्रहः।

पदसन्धिवैरूप्यं विश्लेषोऽश्लीलत्वं कष्टत्वञ्च॥८॥

विश्लेषोऽग्रहो विभागेन पदानां संस्थितिरिति। अश्लीलत्वमसभ्यस्मृतिहेतुत्वम्। कष्टत्वं पारुष्यमिति।

विश्लेषो यथा—

‘मेघाऽनिलेन अमुना एतस्मिन्नद्रिकानने।’
‘कमले इव लोचने इमे अनुबध्नाति विलासपद्धतिः।’
‘लोलालकानुबद्धानि आननानि चकासति।’
अश्लीलत्वं यथा—

‘विरेचकमिदं नृत्तमाचार्याभासयोजितम्।’
‘चकासे पनसप्रायैः पुरी षण्डमहाद्रुमैः।’
‘विना शपथदानाभ्यां पदवादसमुत्सुकम्।’

कष्टत्वं यथा—

'मञ्जर्युद्गमगर्भाऽऽस्ते गुर्वाभोगा द्रुमा बभुः।'

एवं वाक्यदोषानभिधाय वाक्यार्थदोषान् प्रतिपादयितुमाह—

व्यर्थैकार्थसन्दिग्धाप्रयुक्तापक्रमलोकविद्याविरुद्धानि च॥९॥

वाक्यानि दुष्टानीति सम्बन्धः।

कमेण व्याख्यातुमाह—

व्याहतपूर्वोत्तरार्थं व्यर्थम्॥१०॥

व्याहतौ पूर्वोत्तरार्थौ यंस्मिंस्तद् व्याहतपूर्वोत्तरार्थं वाक्यं व्यर्थम्।

यथा—

'अद्यापि स्मरति रसालसं मनो मे

मुग्धायाः स्मरचतुराणि चेष्टितानि।'

मुग्धायाः कथं स्मरचतुराणि चेष्टितानि। तानि चेत् कथं मुग्धा? अत्र पूर्वोत्तरयोरर्थयोर्विरोधाद् व्यर्थमिति।

उक्तार्थपदमेकार्थम् ॥ ११॥

उक्तार्थानि पदानि यंस्मिंस्तदुक्तार्थपदमेकार्थम्। यथा—

'चिन्तामोहमनङ्गमङ्ग! तनुते विप्रेक्षितं सुभ्रुवः।'

अनङ्गः कामः। तस्य चिन्तामोहात्मकत्वाच्चिन्ता-मोहशब्दौ प्रयुक्तावुक्तार्थौ भवतः। एकार्थपदत्वाद् वाक्यमेकार्थमित्युक्तम्।

न, विशेषश्चेदेकार्थं दुष्टम् ॥ १२॥

न गतार्थं दुष्टं विशेषश्चेत् प्रतिपाद्यः स्यात्।

तं विशेषं प्रतिपादयितुमाह—

धनुर्ज्याध्वनौ धनुःश्रुतिरारूढेः प्रतिपत्त्यै। १३।

‘धनुर्ज्याध्वनौ’ इत्यत्र ‘ज्या’ शब्देनोक्तार्थत्वेऽपि धनुः श्रुतिः प्रयुज्यते। आरूढेः प्रतिपत्त्यै आरोहणस्य प्रतिपत्त्यर्थम्। नहि धनुःश्रुतिमन्तरेण धनुष्यारूढा ज्या धनुर्ज्येति शक्यं प्रतिपत्तुम्। यथा—

‘धनुर्ज्याकिणचिह्नेन दोष्णा विस्फुरितं तव’ इति।

कर्णावतंसश्रवणकुण्डलशिरः शेखरेषु कर्णादिनिर्देशः सन्निधेः॥ १४॥

कर्णावतंसादिशब्देषु कर्णादीनामवतंसादिपदैरुक्तार्थानामपि निर्देशः सन्निधेः प्रतिपत्त्यर्थमिति सम्बन्धः। नहि कर्णादिशब्दनिर्देशमन्तरेण कर्णादिसन्निहिता-नामवतंसादीनां शक्या प्रतिपत्तिः कर्तुमिति। यथा—

‘दोलाविलासेषु विलासिनीनां कर्णावतंसाः कलयन्ति कम्पम्।’

‘लीलाचलच्छ्रवणकुण्डलमापतन्ति।

आययुर्भृङ्गमुखराः शिरः शेखरशालिनः।’

मुक्ताहारशब्दे मुक्ताशब्दः शुद्धेः॥१५॥

‘मुक्ताहारशब्दे ‘मुक्ता’ शब्दो हारशब्देनैव गतार्थः प्रयुज्यते, शुद्धेः प्रतिपत्त्यर्थमिति संबन्धः। शुद्धानामन्यरत्नैरमिश्रितानां हारो मुक्ताहारः। यथा—

‘प्राणेश्वरपरिष्वङ्गविभ्रमप्रतिप्रत्तिभिः।

मुक्ताहारेण लसता हसतीव स्तनद्वयम्॥’

पुष्पमालाशब्दे पुष्पपदमुत्कर्षस्य॥ १६॥

'पुष्पमाला'शब्दे 'माला' शब्देनैव गतार्थं 'पुष्पपदं प्रयुज्यते उत्कर्षस्य प्रतिपत्त्यर्थमिति। उत्कृष्टानां पुष्पाणां माला पुष्पमालेति यथा—

'प्रायशः पुष्पमालेव कन्या सा कं न लोभयेत्।'

ननु 'मालाशब्दोऽन्यत्राऽपि दृश्यते। यथा— रत्नमाला, शब्दमालेति। सत्यम्। स तावदुपचरितस्य प्रयोगः। निरुपपदो हि मालाशब्दः पुष्परचनाविशेषमेवाभिधत्त इति।

करिकलभशब्दे करिशब्दस्ताद्रूप्यस्य । १७॥

'करिकलभ'शब्दे 'करि'शब्दः कलभेनैव गतार्थः प्रयुज्यते ताद्रूप्यस्य प्रतिपत्त्यर्थमिति। करी प्रौढकुञ्जरः। तद्रूपः कलभः करिकलभ इति। यथा—

'त्यज करिकलभ त्वं प्रीतिबन्धं करिण्याः।'

विशेषणस्य च ॥१८॥

विशेषणस्य विशेषप्रतिपत्त्यर्थमुक्तार्थस्य पदस्य प्रयोगः। यथा— 'जगाद मधुरां वाचं विशदाक्षरशालिनीम्।'

तदिदं प्रयुक्तेषु॥१९॥

तदिदमुक्तं प्रयुक्तेषु, नाप्रयुक्तेषु। नहि, भवति यथा— 'श्रवणकुण्डलमि'ति। तथा 'नितम्बकाञ्ची' इत्यपि। यथा वा 'करिकलभ' इति, तथा 'उष्ट्रकलभ' इत्यपि। अत्र श्लोकः—

'कर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्मितिः।

सन्निधानादिबोधार्थं स्थितेष्वेतत् समर्थनम्॥'

संशयकृत् सन्दिग्धम्॥२०॥

यद्वाक्यं साधारणानां धर्माणां श्रुतेः विशिष्टानां चातः संशयं करोति, तत् संशयकृत् सन्दिग्धमिति। यथा—

'स महात्मा भाग्यवशान्महापदमुपागतः।'

किं भाग्यवशान्महापदमुपागतः, ''आहोस्विदभाग्यवशान्महतीमापदम् इति संशयकृद् वाक्यं, प्रकरणाद्यभावे सतीति।''

मायादिविकल्पितार्थमप्रयुक्तम्॥२१॥

मायादिना कल्पितोऽर्थो यस्मिंस्तन्मायादिकल्पितार्थमप्रयुक्तम्। अत्र स्तोकमुदाहरणम्।

क्रमहीनार्थमपक्रमम्॥२२॥

उद्देशिनामनूद्देशिनां च क्रमः सम्बन्धः। तेन विहीनोऽर्थो यस्मिंस्तत् क्रमहीनार्थमपक्रमम्। यथा—

'कीर्तिप्रतापौ भवतः सूर्याचन्द्रमसोः समौ।'

अत्र कीर्तिश्चन्द्रमसस्तुल्या। प्रतापः सूर्यस्य तुल्यः। सूर्यस्य पूर्वनिपातादपक्रमः। अथवा प्रधानस्यार्थस्य प्रथमो निर्देशः क्रमः। तेन विहीनोऽर्थो यस्मिंस्तदपक्रमम्। यथा—

'तुरङ्गमथ मातङ्ग प्रयच्छास्मै मदालसम्।'

देशकालस्वभावविरूद्धार्थानि लोकविरूद्धानि॥ २३॥

देशकालस्वभावैर्विरूद्धोऽर्थो येषु तानि देशकालस्वभावविरूद्धार्थानि वाक्यानि लोकविरूद्धानि। अर्थद्वारेण लोकविरूद्धत्वं वाक्यानाम्।

देशविरूद्धं यथा—

'सौवीरेष्वस्ति नगरी मथुरा नाम विश्रुता।
अक्षोटनालिकेराढ्या यस्याः पर्यन्तभूमयः॥'

कालविरूद्धं यथा—

'कदम्बकुसुमस्मेरं मधौ वनमशोभत।'

स्वभावविरूद्धं यथा—

'मत्तालिमङ्खमुखरासु च मञ्जरीषु सप्तच्छदस्य तरतीव शरन्मुखश्रीः।'

सप्तच्छदस्य स्तबका भवन्ति, न मञ्जर्य इति स्वभावविरूद्धम्। तथा—

'भृङ्गौघैः कलिकाकोशस्तथा भृशमपीड्यत।
यथा गोष्पदपूरं हि ववर्ष बहुलं मधु॥'

कलिकायाः सर्वस्या मकरन्दस्यैतावद्बाहुल्यं स्वभावविरूद्धम्।

कलाचतुर्वर्गशास्त्रविरुद्धार्थानि विद्याविरुद्धानि॥ २४॥

कलाशास्त्रैश्चतुर्वर्गशास्त्रैश्चै विरुद्धोऽर्थो येषु तानि कलाचतुर्वर्गशास्त्रविरुद्धार्थानि वाक्यानि विद्याविरुद्धानि। वाक्यानां विरोधोऽर्थद्वारकः। कलाशास्त्रविरुद्धं यथा—

'कालिङ्गं लिखितमिदं वयस्य! पत्रं पत्रज्ञैरपतितकोटिकण्टकाग्रम्।'

कालिङ्गं पतितकोटिकण्टकाग्रमिति पत्रविदामाम्नायः। तद्विरुद्धत्वात् कलाशास्त्रविरुद्धम्। एवं कलान्तरेष्वपि। विरोधोऽभ्यूह्यः।

चतुर्वर्गशास्त्रविरुद्धानि तूदाह्रियन्ते -

'कामोपभोगसाकल्यफलो राज्ञां महीजयः'।

'धर्मफलोऽश्वमेधादियज्ञफलो वा राज्ञां महीजयः' इत्यागमः। तद्विरोधाद्धर्मशास्त्रविरुद्धमेतद्वाक्यमिति।

'अहङ्कारेण जीयन्ते द्विषन्तः किं नयश्रिया।'

द्विषज्जयस्य नयमूलत्वं स्थितं दण्डनीतौ। तद्विरोधादर्थशास्त्रविरुद्धार्थं वाक्यमिति।

'दशनाङ्कपवित्रितोत्तरोष्ठं रतिखेदालसमाननं स्मरामि।'

‘उत्तरोष्ठमन्तर्मुखं नयनान्तमिति मुक्त्वा चुम्बननखरदशनस्थानानि इति कामशास्त्रे स्थितम्। तद्विरोधात् कामशास्त्रविरुद्धार्थं वाक्यमिति

‘देवताभक्तितो मुक्तिर्न तत्त्वज्ञानसंपदा।’

एतस्यार्थस्य मोक्षशास्त्रे स्थितत्वात् तद्विरुद्धार्थम्।

एते वाक्यवाक्यार्थदोषास्त्यागाय ज्ञातव्याः। ये त्वन्ये शब्दार्थदोषाः सूक्ष्मास्ते गुणविवेचन एवोच्यन्ते। उपमादोषाश्चोपमाविचार इति।

इति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ दोषदर्शने द्वितीयेऽधिकरणे द्वितोयोऽध्यायः ।

समाप्तं चेदं दोषदर्शनं नाम द्वितीयमधिकरणम्॥२॥

अथ तृतीयाधिकरणे प्रथमोऽध्यायः

यद्विपर्ययात्मनो दोषास्तान् गुणान् विचारयितुं गुणविवेचनमधिकरणमारभ्यते। तत्रोजःप्रसादादयो गुणाः, यमकोपमादयस्त्वलङ्कारा इति स्थितिः काव्यविदाम्। तेषां किं भेदनिबन्धनमित्याह-

काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणाः॥१॥

ये खलु शब्दार्थयोर्धर्माः काव्यशोभां कुर्वन्ति ते गुणाः। ते चौजः प्रसादादयः। न यमकोपमादयः। कैवल्येन तेषामकाव्यशोभाकरत्वात्। ओजःप्रसादादीनां तु केवलानामस्ति काव्यशोभाकरत्वमिति।

तदतिशयहेतवस्त्वलङ्काराः॥२॥

तस्याः काव्यशोभाया अतिशयस्तदतिशयस्तस्य हेतवः। तुशब्दो व्यतिरेके। अलङ्कारश्च यमकोपमादयः।

अत्र श्लोकौ-

'युवतेरिव रूपमङ्गकाव्यं स्वदते शुद्धगुणं तदप्यतीव।
विहितप्रणयं निरन्तराभिः सदलङ्कारविकल्पकल्पनाभिः।
यदि भवति वचश्च्युतं गुणेभ्यो वपुरिव यौवनबन्ध्यमङ्गनायाः।
अपि जनदयितानि दुर्भगत्वं नियतमलङ्करणानि संश्रयन्ते॥'

पूर्वे नित्याः॥३॥

पूर्वे गुणा नित्याः। तैर्विना काव्यशोभानुपपत्तेः।

एवं गुणालङ्काराणां भेदं दर्शयित्वा शब्दगुणनिरूपणार्थमाह—

ओजः प्रसादश्लेशसमतासमाधिमाधुर्यसौकुमार्योदारताऽर्थ—

व्यक्तिकान्तयो बन्धगुणाः॥४॥

बन्धः पदरचना। तस्य गुणा बन्धगुणा ओजः प्रभृतयः। तान्क्रमेण दर्शयितुमाह—

गाढबन्धत्वमोजः॥५॥

बन्धस्य गाढत्वं यत् तदोजः। यथा—

'विलुलितमकरन्दा मञ्जरीर्नर्तयन्ति'।

न पुनः—

'विलुलितमधुधारा मञ्जरीर्लोलयन्ति'॥५॥

शैथिल्यं प्रसादः॥६॥

बन्धस्य शैथिल्यं शिथिलत्वं प्रसादः।

नन्वयमोजोविपर्ययात्मा दोषः, तत् कथं गुण इत्याह—

गुणः संप्लवात् ॥७॥

गुणः प्रसादः। ओजसा सह संप्लवाद्। स शुद्धस्तु दोष एवेति।

ननु विरुद्धयोरोजः प्रसादयोः कथं संप्लव इत्यत आह—

स त्वनुभवसिद्धः ॥८॥

स तु संप्लवस्त्वनुभवसिद्धः। तद्विदां रत्नादिविशेषवत्। अत्र श्लोकः—

करुणप्रेक्षणीयेषु संप्लवः सुखदुःखयोः।
यथाऽनुभवतः सिद्धस्तथैवौजःप्रसादयोः॥

साम्योत्कर्षौ च ॥९॥

साम्यमुत्कर्षश्चौजःप्रसादयोरेव। साम्यं यथा (रघु० ३/७०)—

'अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे

नृपतिककुदं दत्वा यूने सितातपवारणम्।'

क्वचिदोजः प्रसादादुत्कृष्टम्। यथा—

'व्रजति गगनं भल्लातक्याः फलेन सहोपमाम्'।

क्वचिदोजसः प्रसादस्योत्कर्षः। यथा—

'कुसुमशयनं न प्रत्यग्रं न चन्द्रमरीचयोः

न च मलयजं सर्वाङ्गीणं न वा मणियष्टयः॥'

मसृणत्वं श्लेषः ॥१०॥

मसृणत्वं नाम यस्मिन् सति बहून्यपि पदान्येकवद्भासन्ते। यथा (कुमार०१/१)—

'अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः।'

न पुनः—

'सूत्रं ब्राह्ममुरःस्थले।', 'भ्रमरीवल्गुगीतयः।' 'तडित्कलिलमाकाशम्' इति।

एवं तु श्लेषो भवति-

'ब्राह्मं सूत्रमुरःस्थले', 'भ्रमरीमञ्जुगीतयः।', 'तडिज्जटिलमाकाशम्' इति।

मार्गाभेदः समता ॥११॥

मार्गस्याभेदो मार्गाभेदः समता। येन मार्गेणोपक्रमस्तस्यात्याग इत्यर्थः। श्लोके प्रबन्धे चेति पूर्वोक्तमुदाहरणम्। विपर्ययस्तु यथा—

प्रसीद चण्डि। त्यज मन्युमञ्जसा,

जनस्तवाऽयं पुरतः कृताञ्जलिः।

किमर्थमुत्कम्पितपीवरस्तनद्वयं

त्वया लुप्तविलासमास्यते।'

आरोहावरोहक्रमः समाधिः॥१२॥

आरोहावरोहयोः क्रम आरोहावरोहक्रमः समाधिः परिहारः। आरोहस्यावरोहे सति परिहारः, अवरोहस्य वाऽऽरोहे सतीति।

तत्रारोहपूर्वकोऽवरोहो यथा—

'निरानन्दः कौन्दे मधुनि परिभुक्तोज्झितरसे।'

अवरोहपूर्वस्त्वारोहो यथा—

'नराः शीलभ्रष्टा व्यसन इव मज्जन्ति तरवः।'

आरोहस्य क्रमोऽवरोहस्य च क्रम आरोहावरोहक्रमः। क्रमेणारोहणमवरोहणं चेति केचित्। यथा—

'निवेशः स्वः सिन्धोस्तुहिनगिरिवीथीषु जयति।'

न पृथगारोहावरोहयोरोजः प्रसादरूपत्वात्॥१३॥

न पृथक्समाधिर्गुणः आरोहावरोहयोरोजः प्रसादरूपत्वात्। ओजोरूपश्चारोहः प्रसादरूपश्चावरोह इति।

न असंपृक्तत्वात्॥१४॥

'यदुक्तमोजःप्रसादरूपत्वमारोहावरोहयोः' इति, तन्नः। असम्पृक्तत्वात्। सम्पृक्तौ खल्वोजः प्रसादौ नदीवेणिकावद् वहतः।

अनैकान्त्याच्च॥१५॥

न चायमेकान्तो नियमः यदोजस्यारोहः, प्रसादे चावरोहः इति।

ओजःप्रसादयोः तीव्रावस्था, ताविति चेदभ्युपगमः॥१६॥

ओजःप्रसादयोः क्वचिद्भागे तीव्रावस्था। सा चारोहोऽवरोहाख्येत्येवं चेन्मन्यसे, अभ्युपगमः, न विप्रतिपत्तिः।

विशेषापेक्षित्वात्तयोः॥१७॥

स विशेषो गुणान्तरमेव।

आरोहावरोहनिमित्तं समाधिराख्यायते॥१८॥

आरोहावरोहक्रमः समाधिरिति गौण्या वृत्त्या व्याख्येयम्।

क्रमविधानार्थं वा ॥१९॥

पृथक्करणमिति। पाठधर्मश्च न सम्भवतीति 'न पाठधर्माः सर्वत्रादृष्टेः' (अधि-३/१/२८) इत्येव वक्ष्यामः।

पृथक्पदत्वं माधुर्यम्॥२०॥

बन्धस्य पृथक्पदत्वं यत् तन्माधुर्यम्। पृथक्पदानि यस्य स पृथक्पदः। तस्य भावः पृथक्पदत्वम्। समासदैर्ध्यनिवृत्तिपरं चैतत्। पूर्वोक्तमुदाहरणम्। विपर्ययस्तु यथा—

'चलितशबरसेनादत्तगोशृङ्गचण्ड-

ध्वनिचकितवराहव्याकुला विन्ध्यपादाः'।

अजरठत्वं सौकुमार्यम्॥२१॥

बन्धस्याजरठत्वमपारुष्यं यत् तत् सौकुमार्यम्। पूर्वोक्तमुदाहरणम्। विपर्ययस्तु यथा—

'निदानं निर्द्वैतं प्रियजनसदृक्त्वव्यवसितिः।

सुधासेकप्लोषौ फलमपि विरुद्धं मम हृदि।'

विकटत्वमुदारता॥२२॥

बन्धस्य विकटत्वं यदसावुदारता। यस्मिन् सति नृत्यन्तीव पदानीति जनस्य वर्णभावना भवति तद्विकटत्वम्। लीलायमानत्वमित्यर्थः। यथा—

'स्वचरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्तकीनां झणिति रणितमासीत् तत्र चित्रं कलं च।'

न पुनः —

चरणकमललग्नैर्नूपुरैर्नर्तकीनां झटिति रणितमासीन्मञ्जु चित्रं च तत्र

अर्थव्यक्तिहेतुत्वमर्थव्यक्तिः॥२३॥

यत्र झटित्यर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वं स गुणोऽर्थव्यक्तिरिति पूर्वोक्तमुदाहरणम्। प्रत्युदाहरणं तु भूयः सुलभं च।

औज्ज्वल्यं कान्तिः॥२४॥

बन्धस्योज्जलत्वं नाम यदसौ कान्तिरिति। तदभावे पुराणच्छायेत्युच्यते। यथा— कुरङ्गीनेत्रालीस्तबकितवनालीपरिसरः।

विपर्ययस्तु भूयान् सुलभश्च। श्लोकाश्चात्र भवन्ति—

पदन्यासस्य गाढत्वं वदन्त्योजः कवीश्वराः।
अनेनाधिष्ठिताः प्रायः शब्दाः श्रोत्ररसायनम्॥
श्लथत्वमोजसा मिश्रं प्रसादं च प्रचक्षते।
अनेन न विना सत्यं स्वदते काव्यपद्धतिः॥
यत्रैकपदवद्भावं पदानां भूयसामपि।
अनालक्षितसन्धीनां स श्लेषः परमो गुणः॥
प्रतिपादं प्रतिश्लोकमेकमार्गपरिग्रहः॥
आरोहन्त्यवरोहन्ति क्रमेण यतयो हि यत्।

समाधिर्नाम स गुणस्तेन पूता सरस्वती।

बन्धे पृथक्पदत्वं च माधुर्यमुदितं बुधैः।

अनेन हि पदन्यासाः कामं धारामधुश्च्युतः॥

यथा हि च्छिद्यते रेखा चतुरं चित्रपण्डितैः।

तथैव वागपि प्राज्ञैः समस्तगुणगुम्फिता॥

बन्धस्याजरठत्वं च सौकुमार्यमुदाहृतम्।

एतेन वर्जिता वाचो रूक्षत्वान्न श्रुतिक्षमाः॥

विकटत्वं च बन्धस्य कथयन्ति ह्युदारताम्।

वैचित्र्यं न प्रपद्यन्ते यया शून्याः पदक्रमाः।

पश्चादिव गतिर्वाचः पुरस्तादिव वस्तुनः।

यत्रार्थव्यक्तिहेतुत्वात् साऽर्थव्यक्तिः स्मृतो गुणः॥

औज्ज्वल्यं कान्तिरित्याहुर्गुणं गुणविशारदाः।

पुराणचित्रस्थानीयं तेन बन्ध्यं कवेर्वचः॥

नाऽसन्तः संवेद्यत्वात्॥२५॥

न खल्वेते गुणा असन्तः संवेद्यत्वात्तद्विदाम्। संवेद्यत्वेऽपि भ्रान्ताः स्युरित्याह-

न भ्रान्ता, निष्कम्पत्वात्॥२६॥

न गुणा भ्रान्ताः। एतद्विषयायाः प्रवृत्तेर्निष्कम्पत्वात्।

न पाठधर्माः, सर्वत्रादृष्टेः॥२७॥

नैते गुणाः पाठधर्माः। सर्वत्राऽदृष्टेः। यदि पाठधर्माः स्युस्तर्हि विशेषानपेक्षाः सन्तः सर्वत्र दृश्येरन्। न च सर्वत्र दृश्यन्ते। विशेषापेक्षया विशेषाणां गुणत्वाद् गुणाभ्युपगम एवेति।

इति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ गुणविवेचने तृतीयेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः

अथ तृतीयाधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः

शब्दगुणविवेके कृते संप्रत्यर्थगुणविवेचनार्थमाह-

त एवार्थगुणाः॥१॥

त एवौजःप्रभृतयोऽर्थगुणाः।

वाच्यवाचकद्वारेण शब्दार्थगुणानां भेदं दर्शयति—

अर्थस्य प्रौढिरोजः॥२॥

अर्थस्याभिधेयस्य प्रौढिः प्रौढत्वमोजः।

'पदार्थे वाक्यवचनं वाक्यार्थे च पदाभिधा।

प्रौढिर्व्याससमासौ च साभिप्रायत्वमस्य च॥'

पदार्थे वाक्यवचनं यथा (रघु०२/७५)—

'अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः।'

अत्र चन्द्रपदवाच्येऽर्थे 'नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरि'ति वाक्यं प्रयुक्तम्। पदसमूहश्च वाक्यमभिप्रेतम्। अनया दिशाऽन्यदपि द्रष्टव्यम्। तद्यथा—

'पुरः पाण्डुच्छायं तदनु कपिलिम्ना कृतपदं

ततः पाकोत्सेकादरुणगुणसंसर्गितवपुः।

शनैः शोषारम्भे स्थपुटनिजविष्कम्भविषमं

वने वीतामो वदरमरसत्वं कलयति॥'

न चैवमतिप्रसङ्गः। काव्यशोभाकरत्वस्य गुणसामान्यलक्षणस्यावस्थितत्वात्। वाक्यार्थे पदाभिधानं यथा—

'दिव्येयं न भवति किन्तु मानुषी'

इति वक्तव्ये 'निमिषति' इत्याहेति।

अस्य वाक्यार्थस्य व्याससमासौ। व्यासो यथा—

'अयं नानाकारो भवति सुखदुःखव्यतिकरः

सुखं वा दुःखं वा न भवति भवत्येव च ततः।'

'पुनस्तस्मादूर्ध्वं भवति सुखदुःखं किमपि तत्

पुनस्तस्मादूर्ध्वं भवति न च दुःखं न च सुखम्॥'

समासो यथा (कुमार०(६/५४)-

'ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम्।

सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः॥'

साभिप्रायत्वं यथा—

'सोऽयं सम्प्रति चन्द्रगुप्ततनयश्चन्द्रप्रकाशो युवा।

जातो भूपतिराश्रयः कृतधियां दिष्ट्या कृतार्थश्रमः॥'

'आश्रयः कृतधियामित्यस्य च सुबन्धुसाचिव्योपक्षेपपरत्वात् साभिप्रायत्वम्। एतेन—

'रतिविगलितबन्धे केशपाशे सुकेश्या'

इत्यत्र 'सुकेश्या' इत्यस्य च साभिप्रायत्वं व्याख्यातम्।

अर्थवैमल्यं प्रसादः॥३॥

अर्थस्य वैमल्यं प्रयोजकमात्रपरिग्रहे प्रसादः। यथा—

'सवर्णा कन्यका रूपयौवनारम्भशालिनी'

विपर्ययस्तु—

'उपास्तां हस्तो मे विमलमणिकाञ्चीपदमिदम्।'

'काञ्चीपदमित्यनेनैव नितम्बस्य लक्षितत्वाद् विशेषणस्याप्रयोजकत्वमिति।'

घटना श्लेषः॥४॥

क्रमकौटिल्यानुल्बणत्वोपपत्तियोगो घटना। स श्लेषः। यथा—

'दृष्ट्वैकासनसङ्गते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा-

देकस्या नयने निमील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः।

ईषद्वक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसा-

मन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्तोऽपरां चुम्बति॥'

शूद्रकादिरचितेषु प्रबन्धेष्वस्य भूयान् प्रपञ्चो दृश्यते।

अवैषम्यं समता॥५॥

अवैषम्यं प्रक्रमाभेदः समता। क्वचि क्रमोऽपि भिद्यते। यथा—

'च्युतसुमनसः कुन्दाः पुष्पोद्गमेष्वलसा द्रुमा

मलयमरुतः सर्पन्तीमे वियुक्तधृतिच्छिदः।

अथ च सवितुः शीतोल्लासं लुनन्ति मरीचयो

न च जरठतामालम्बन्ते क्लमोदयदायिनीम्॥'

ऋतुसन्धिप्रतिपादनपरेऽत्र द्वितीये पादे क्रमभेदो मलयमरुतामसाधारणत्वात्। एवं द्वितीयः पादः पठितव्यः —

'मनसि च गिरं बध्नन्तीमे किरन्ति न कोकिलाः' इति।

सुगमत्वं वाऽवैषम्यमिति यथा— (कुमार. १/१)

'अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा' इत्यादि।

प्रत्युदाहरणं सुलभम्। यथा—

का स्विदवगुण्ठनवती नातिपरिस्फुटशरीरलावण्या।

मध्ये तपोधनानां किसलयमिव पाण्डुपत्राणाम्॥

अर्थदृष्टिः समाधिः॥६॥

अर्थस्य दर्शनं दृष्टिः। समाधानकारणत्वात् समाधिः। 'अवहितं हि चित्तमर्थान् पश्यतीत्युक्तं (१/३/१७) पुरस्तात्।

अर्थो द्विविधोऽयोनिरन्यच्छायायोनिर्वा॥७॥

योऽसावर्थः प्रस्तुतः सोऽर्थो द्विविधः— अयोनिरन्यच्छायायोनिर्वेति। अयोनिरकारणः। अवधानमात्रकारण इत्यर्थः। अन्यस्य काव्यस्य छाया अन्यच्छाया तद्योनिर्वा। तद्यथा—

'आश्वपेहि मम शीधुभाजनाद् यावदग्रदशनैर्न दश्यसे।

चन्द्र मद्दशनमण्डलाङ्कितः खं न यास्यसि हि रोहणीभयात्॥'

'मा भैः शशाङ्क मम शीधुनि नास्ति राहुः

खे रोहिणी वसति कातर किं विभेषि।

प्रायो विदग्धवनितानवसङ्गमेषु

पुसां मनः प्रचलतीति किमत्र चित्रम्॥'

अत्र पूर्वस्य श्लोकस्यार्थोऽयोनिः द्वितीयस्य चान्यच्छायायोनिरिति।

अर्थो व्यक्तः सूक्ष्मश्च॥८॥

अयोनिरन्यच्छायायोनिश्चेति योऽयमर्थः स द्वेधा- व्यक्तः सूक्ष्मश्च। व्यक्तः स्फुट उदाहृत एव। सूक्ष्मं व्याख्यातुमाह—

सूक्ष्मो भाव्यो वासनीयश्च॥९॥

सूक्ष्मो द्वेधा भवति— भाव्यो, वासनीयश्च। शीघ्रनिरूपणागम्यो भाव्यः। एकाग्रताप्रकर्षगम्यो वासनीय इति। भाव्यो यथा—

'अन्योन्यसंमिलितमांसलदन्तकान्तिः सोल्लासमाविरलसंवलितार्धतारम्।

लीलागृहे प्रतिकलं किलकिञ्चितेषु व्यावर्तमानविनयं मिथुनं चकास्ति॥'

वासनीयो यथा—

'अवहित्थवलितजघनं विवर्तिताभिमुखं कुचतटं स्थित्वा।

अवलोकितोऽहमनया दक्षिणकरकलितहारलतम्॥'

उक्तिवैचित्र्यं माधुर्यम्॥१०॥

उक्तेर्वैचित्र्यं यत्तन्माधुर्यमिति। यथा—

'रसवदमृतं, कः सन्देहो मधून्यपि नान्यथा

मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम्।

सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन् रसान्तरविज्जनो

वदतु यदिहान्यत् स्वादु स्यात् प्रियादशनच्छदात्॥'

अपारुष्यं सौकुमार्यम्॥११॥

पुरुषेऽर्थे अपारुष्यं सौकुमार्यमिति। यथा—

मृतं यशः शेषमित्याहुः एकाकिनं देवताद्वितीयमिति। गच्छेति साधयेति च।

अग्राम्यत्वमुदारता॥१२॥

ग्राम्यत्वप्रसङ्गे अग्राम्यत्वमुदारता। यथा—

'त्वमेवं सौन्दर्या स च रुचिरतायां परिचितः

कलानां सीमानं परमिह युवामेव भजथः।

अपि द्वन्द्वं दिष्ट्या तदिति सुभगे संवदिति वा—

मतः शेषं चेत् स्याज्जितमिह तदानीं गुणितया॥'

विपर्ययस्तु—

'स्वपिति यावदयं निकटे जनः स्वपिमि तावदहं किमपैति ते।

इति निगद्य शनैरनुमेखलं मम करं स्वकरेण रुरोध सा॥'

वस्तुस्वभावस्फुटत्वमर्थव्यक्तिः॥१३॥

वस्तूनां भावनां स्वभावस्य स्फुटत्वं यदसावर्थव्यक्तिः। यथा—

'पृष्ठेषु शंखशकलच्छविषु च्छदानां

राजीभिरङ्कितमलक्तकलोहिनीभिः।

गोरोचनाहरितबभ्रुबहिः पलाश-

मामोदते कुमुदमम्भसि पल्वलस्य॥'

यथा वा—

'प्रथममलसैः पर्यस्ताग्रं स्थितं पृथुकेसरै-

र्विरलविरलैरन्तः पत्रैर्मनाङ्मिलितं ततः।

तदनु वलनामात्रं किञ्चिद् व्यधायि बहिर्दलै-

र्मुकुलनविधौ वृद्धाऽब्जानां बभूव कदर्थना॥'

दीप्तरसत्वं कान्तिः॥१४॥

दीप्ता रसाः शृङ्गारादयो यस्य स दीप्तरसः। तस्य भावो दीप्तरसत्वं कान्तिः। यथा—

'प्रेयान् सायमपाकृतः सशपथं पादानतः कान्तया।

द्वित्राण्येव पदानि वासभवनाद् यावन्न यात्युन्मनाः।

तावत् प्रत्युत पाणिसम्पुटगलन्नीवीनितम्बं धृतो

धावित्वैव कृतप्रणामकमहो प्रेम्णो विचित्रा गतिः॥'

एवं रसान्तरेष्वप्युदाहार्यम्। अत्र श्लोकाः—

'गुणस्फुटत्वसाकल्ये काव्यपाकं प्रचक्षते।

चूतस्य परिणामेन स चाऽयमुपमीयते॥

सुप्तिङ्संस्कारमात्रं स्यात् क्लिष्टवस्तुगुणं भवेत्।

काव्यं वृन्ताकपाकं तज्जुगुप्सन्ते जनास्ततः॥

गुणानां दशतात्यक्तो यस्यार्थस्तदपार्थकम्।

दाडिमानि दशेत्यादि न विचारक्षमं वचः॥'

इति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ गुणविवेचने तृतीयेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः

अथ चतुर्थाऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः

गुणनिर्वर्त्या काव्यशोभा। तस्याश्चतिशयहेतवोऽलङ्काराः। तन्निरूपणार्थमालङ्कारिकमधिकरणमारभ्यते।

तत्र शब्दालङ्कारौ द्वौ यमकानुप्रासौ क्रमेण दर्शयितुमाह—

पदमनेकार्थमक्षरं चा वृत्तं स्थाननियमे यमकम्॥१॥

पदमनेकार्थं भिन्नार्थमेकमनेकं वा तद्वदक्षरमावृत्तं स्थाननियमे सति यमकम्। स्वावृत्त्या सजातीयेन वा कात्स्न्यैकदेशाभ्यामनेकपादव्याप्तिः स्थाननियम इति। यानि त्वेकपादभागवृत्तीनि यमकानि दृश्यन्ते तेषु श्लोकान्तरस्य संस्थानं यमकापेक्षयैव स्थाननियम इति।

स्थानकथनार्थमाह—

पादाः पादस्यैकस्यानेकस्य चादिमध्यान्तभागाः स्थानानि॥२॥

पादाः, एकस्य च पादस्यादिमध्यान्तभागाः अनेकस्य च पादस्य त एव स्थानानि। पादयमकं यथा—

'असज्जनवचो यस्य कलिकामधुगर्हितम्।
तस्य न स्याद्विषतरोः कलिकामधु गर्हितम्॥'

एकपादस्थादिमध्यान्तयमकानि यथा—

'हन्त हन्तररातीनां धीर धीरर्चिता तव।
कामं कामन्दकी नीतिरस्या रस्या दिवानिशम्॥'

'वसुपरासु परासुमिवोज्झतीष्वविकलं विकलङ्कशशिप्रभम्।
प्रियतमं यतमन्तुमनीश्वरं रसिकता सिकतास्विव तासु का॥'

'सुदृशो रसरेचकितं चकितं भवतीक्षितमस्ति मितं स्तिमितम्।

अपि हासलवस्तबकस्तव कस्तुलयेन्नतु कामधुरां मधुराम्॥

पादयोरादिमध्यान्तयमकानि यथा—

'भ्रमर! द्रुमपुष्पाणि भ्रम रत्यै पिबन् मधु।

का कुन्दकुसुमे प्रीतिः काकुन्दत्वा विरौषि किम्॥

अप्यशक्यं त्वया दत्तं दुःखं शक्यन्तरात्मनि।

वाष्पो बाहीकनारीणां वेगवाही कपोलयोः॥'

'सपदि कृतपदस्त्वदीक्षितेन स्मितशुचिना स्मरतत्त्वदीक्षितेन।

भवति बत जनः सचित्तदाहो न खलु मृषा कुत एव चित्तदाहो॥'

एकान्तरपादान्तयमकं यथा—

उद्वेजयति भूतानि तस्य राज्ञः कुशासनम्।

सिंहासनवियुक्तस्य तस्य क्षिप्रं कुशासनम्।

एवमेकान्तरपादादिमध्ययमकान्यूह्यानि। समस्तपादान्तयमकं यथा—

नतोन्नतभ्रूगतिवद्धलास्यां विलोक्य तन्वीं शशिपेशलास्याम्।

मनः किमुत्ताम्यसि चञ्चलास्यां कृति स्मराज्ञा यदि पुष्कला स्याम्॥

एवं समस्तपादादिमध्यकान्तयमकानि व्याख्यातव्यानि। अन्ये च सङ्करजातिभेदाः सुधियोत्प्रेक्ष्याः। अक्षरयमकं त्वेकाक्षरमनेकाक्षरं च। एकाक्षरं यथा—

नानाकारेण कान्ताभ्रूराराधिमनोभुवा।

विविक्तेन विलासेन ततक्ष हृदयं नृणाम्॥

एवं स्थानान्तरयोगेऽपि द्रष्टव्यः। सजातीयनैरन्तर्यादस्य प्रकर्षो भवति। स चाऽयं हरिप्रबोधे दृश्यते। यथा—

विविधधववना नागगर्द्धर्द्धनाना, विविततगगनानाममज्जज्जनाना।

रुरुशशललना नावबन्धुन्धुनाना मम हि हिततनानाननस्वस्वनाना।

अनया च वर्णयमकमालया पदयमकमाला व्याख्याता।

भङ्गादुत्कर्षः॥३॥

उत्कृष्टं खलु यमकं भङ्गाद्भवति।

शृङ्खलापरिवर्तकश्चूर्णमितिभङ्गमार्गः॥४॥

एते खलु शृङ्खलादयो यमकभङ्गानां प्रकारा भवन्ति।

तान् क्रमेण व्याचष्टे—

वर्णविच्छेदचलनं शृङ्खला॥५॥

वर्णानां विच्छेदो वर्णविच्छेदः। तस्य चलनं यत् सा शृङ्खला। यथा कलिकामधुशब्दे कामशब्दविच्छेदे मधुशब्दविच्छेदे च तस्य चलनम्। लि-मवर्णयोर्विच्छेदात्।

सङ्गविनिवृत्तौ स्वरूपापत्तिः परिवर्तकः॥६॥

अन्यवर्णसंसर्गः सङ्गः। तद्विनिवृत्तौ स्वरूपस्यान्यवर्णतिरस्कृतस्यापत्तिः प्राप्तिः परिवर्तकः। यथा—

कलिकामधुगर्हितम् इति।

इत्यत्राऽर्हितमिति पदं गकारस्य व्यञ्जनस्य सङ्गाद् गर्हितमित्यन्यस्य रूपमापन्नम्। तत्र व्यञ्जनसङ्गे विनिवृत्ते स्वरूपमापद्यते-अर्हितमिति। अन्यवर्णसंक्रमेण भिन्नरूपस्य पदस्य तादूप्यविधिरयमिति तात्पर्यार्थः। एतेनेतरावपि व्याख्यातौ।

पिण्डाक्षरभेदे स्वरूपलोपश्चूर्णम्॥७॥

पिण्डाक्षरस्य भेदे सति पदस्य स्वरूपलोपश्चूर्णम्। यथा—

योऽचलकुलमवति चलं दूरसमुन्मुक्तशुक्तिमीनां कान्तः।

साग्नि बिभर्ति च सलिलं दूरसमुन्मुक्तशुक्तिमीनाङ्कान्तः॥

अत्र 'शुक्ति'पदे 'क्ति' इति पिण्डाक्षरं, तस्य भेदे शुक्तिपदं लुप्यते।

ककारतिकारयोरन्यत्र संक्रमात्। दूरसमुन्मुक्तशुक्, अचलकुलं, तिमीनां कान्तः समुद्रः। अत्र श्लोकाः—

'अखण्डवर्णविन्यासचलनं शृङ्खला मता।
अनेन खलु भङ्गेन यमकानां विचित्रता॥
यदन्यसङ्गमुत्सृज्य नेपथ्यमिव नर्तकः।
शब्दस्वरूपमारोहेत् स ज्ञेयः परिवर्तकः॥
पिण्डाक्षरस्य भेदेन पूर्वापरपदाश्रयात्।
वर्णयोः पदलोपो यः स भङ्गश्चूर्णसंज्ञकः॥
अप्राप्तचूर्णभङ्गानि यथास्थानस्थितान्यपि।
अलकानीव नात्यर्थं यमकानि चकासति॥
विभक्तिपरिणामेन यत्र भङ्गः क्वचिद्भवेत्।
न तदिच्छन्ति यमकं यमकोत्कर्षकोविदाः॥
आरूढं भूयसा यत्तु पदं यमकभूमिकाम्।
दुष्येच्चेन्न पुनस्तस्य युक्तानुप्रासकल्पना॥
विभक्तीनां विभक्तत्वं संख्यायाः कारकस्य च।

आवृत्तिः सुप्तिङ्न्तानां मिथश्च यमकाद्भुतम्॥'

शेषः सरूपोऽनुप्रासः॥८॥

पदमनेकार्थं च स्थानानियतं तद्विधमक्षरं च शेषः। सरूपोऽन्येन प्रयुक्तेन तुल्यरूपोऽनुप्रासः। ननु शेषोऽनुप्रास इत्येतावदेव सूत्रं कस्मान्न कृतम्। आवृत्तिशेषोऽनुप्रास इत्येव हि व्याख्यास्यते। सत्यम्। सिध्यत्येवावृत्तिशेषे किन्त्वव्याप्तिप्रसङ्गः। विशेषार्थं च सरूपग्रहणम्। कात्स्न्र्येनैवावृत्तिः। कात्स्न्यैंकदेशाभ्यां तु सारूप्यमिति।

अनुल्बणो वर्णाऽनुप्रासः श्रेयान्॥९॥

वर्णानामनुप्रासः स खल्वनुल्बणोऽपीनः श्रेयान्। यथा—

'क्वचिन्मसृणमांसलं क्वचिदतीव तारास्पदं

प्रसन्नसुभगं मुहुः स्वरतरंगलीलाङ्कितम्।

इदं हि तव वल्लकीरणितनिर्गमैर्गुम्फितं

मनो मदयतीव मे किमपि साधु संगीतकम्॥'

उल्बणस्तु न श्रेयान्। यथा—

'वल्लीबद्धोर्ध्वजूटोद्भटमटति रटत्कोटिकोदण्डदण्डः' इति।

पादानुप्रासः पादयमकवत्॥१०॥

ये पादयमकस्य भेदास्ते पादानुप्रासस्येत्यर्थः। तेषामुदाहरणानि यथा—

कविराजमविज्ञाय कुतः काव्यक्रियादरः।

कविराजं च विज्ञाय कुतः काव्यक्रियादरः॥

आखण्डयन्ति मुहुरामलकीफलानि

बालानि बालकपिलोचनपिंगलानि॥

वस्त्रायन्ते नदीनां सितकुसुमधराः श्रीशसङ्काशकाशाः

काशाभा भान्ति तासां नवपुलिनगताः श्रीनदीहंस हंसाः।

हंसाभाम्भोदमुक्तः स्फुरदमलरुचिर्मेदिनीचन्द्र चन्द्र-

श्चन्द्राङ्कः शारदस्ते जयकृदुपनतो विद्विषां काला कालः॥

'कुवलयदलश्यामा मेघा विहाय दिवं गताः

कुवलयदलश्यामो निद्रां विमुञ्चति केशवः।'

कुवलयदलश्यामा श्यामालताऽद्य विजृम्भते

कुवलयदलश्यामं चन्द्रो नभः प्रविगाहते॥

एवमन्येऽपि भेदा द्रष्टव्याः।

इति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तावालङ्कारिके चतुर्थेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः।

अथ चतुर्थाधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः

सम्प्रत्यर्थालङ्काराणां प्रस्तावः। तन्मूलं चोपमेति सैव विचार्यते—

उपमानेनोपमेयस्य गुणलेशतः साम्यमुपमा॥१॥

उपमीयते सादृश्यमानीयते येनोत्कृष्टगुणेनान्यत्तदुपमानम्! यदुपमीयते न्यूनगुणं तदुपमेयम्। उपमानेनोपमेयस्य गुणलेशतः साम्यं यदसावुपमेति। ननूपमानमित्युपमेयमिति च सम्बन्धिशब्दावेतौ, तयोरेकतरोपादानेनैवान्यतरसिद्धिरिति। यथा 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' (पा.२/1/५६) इत्यत्रोपमितग्रहणमेव कृतं, नोपमानग्रहणमिति। तद्वदत्रोभयग्रहणं न कर्तव्यम्। सत्यम्। तत् कृतं लोकप्रसिद्धपरिग्रहार्थम्। यदेवोपमेयमुपमानञ्च लोकप्रसिद्धं तदेव परिगृह्यते नेतरत्। न हि यथा 'मुखं कमलमिव' इति, तथा 'कुमुदमिव' इत्यपि भवति।

गुणबाहुल्यतश्च कल्पिता॥२॥

गुणानां बाहुल्यं गुणबाहुल्यं तत उपमानोपमेययोः साम्यात् कल्पितोपमा। कविभिः कल्पितत्वात् कल्पिता। पूर्वा तु लौकिकी। ननु कल्पिताया लोकप्रसिद्ध्यभावात् कथमुपमानोपमेयनियमः। गुणबाहुल्यस्योत्कर्षापकर्षकल्पनाभ्याम्। तद्यथा—

'उद्गर्भहूणतरुणीरमणोपमर्दभुग्नोन्नतिस्तननिवेशनिभं हिमांशोः।
बिम्बं कठोरबिसकाण्डकडारगौरैर्विष्णोः पदं प्रथममग्रकरैर्व्यनक्ति॥'

'सद्यो मुण्डितमत्तहूणचिबुकप्रस्पर्द्धि नारङ्गकम्।'

'अभिनवकुशसूचिस्पर्धि कर्णे शिरीषम्'

'इदानीं प्लक्षणां जरठदलविश्लेषचतुर स्तिभीनामाबद्धस्फुरितशुकचञ्चूपुटनिभम्।
ततः स्त्रीणां हन्त क्षममधरकान्तिं तुलयितुं समन्तान्निर्याति स्फुटसुभगरागं किसलयम्॥'

तद्द्वैविध्यम्, पदवाक्यार्थवृत्तिभेदात्॥ ३॥

तस्या उपमाया द्वैविध्यम्, पदवाक्यार्थवृत्तिभेदात्। एका पदार्थवृत्तिः, अन्या वाक्यार्थवृत्तिरिति।

'पाण्ड्योऽयमंसार्पितलम्बहारः क्लृप्ताङ्गरागो हरिचन्दनेन।

आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः॥'

सा पूर्णा लुप्ता च॥ ४॥

सा उपमा पूर्णा लुप्ता च भवति।

गुणद्योतकोपमानोपमेयशब्दानां सामग्र्ये पूर्णा॥ ५॥

गुणादिशब्दानां सामग्र्ये साकल्ये पूर्णा। यथा—

'कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्' इति

लोपे लुप्ता॥६॥

गुणादिशब्दानां 'वैकल्ये लोपे' लुप्ता। गुणशब्दलोपे यथा— 'शशीव राजा' इति। द्योतकशब्दलोपे यथा— 'दूर्वाश्यामेयम्'। उभयलोपे यथा शशिमुखी'ति। उपमानोपमेयलोपस्तूपमाप्रपञ्चे द्रष्टव्यः॥६॥

स्तुतिनिन्दातत्त्वाख्यानेषु॥७॥

स्तुतौ निन्दायां तत्त्वाख्याने चाऽस्याः प्रयोगः। स्तुतिनिन्दयोर्यथा—

स्निग्धं भवत्यमृतकल्पमहो कलत्रं हालाहलं विषमिवापगुणं तदेव।

तत्त्वाख्याने यथा—

'तां रोहिणीं विजानीहि ज्योतिषामत्र मण्डले।

यस्तन्वि तारकान्यासः शकटाकारमाश्रितः॥'

हीनत्वाधिकत्वलिङ्गवचनभेदासादृश्याऽसम्भवास्तद्दोषाः॥८॥

तस्या उपमाया दोषा भवन्ति। हीनत्वमधिकत्वं लिङ्गभेदो वचनभेदोऽसादृश्यमसम्भव इति।

जातिप्रमाणधर्मन्यूनतोपमानस्य हीनत्वम्॥९॥

जात्या प्रमाणेन धर्मेण चोपमानस्य न्यूनता या तद्धीनत्वमिति। जातिन्यूनत्वरूपं हीनत्वं यथा—

'चाण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम्'।

प्रमाणन्यूनत्वरूपं हीनत्वं यथा—

'बह्निस्फुलिङ्ग इव भानुरयं चकास्ति।' उपमेयादुपमानस्य धर्मतो न्यूनत्वं यत् तद्धर्मन्यूनत्वम्। तद्रूपं हीनत्वं यथा—

'स मुनिर्लाञ्छितो मौञ्ज्या कृष्णाजिनपटं वहन्।
व्यराजन्नीलजीमृतभागाश्लिष्ट इवांशुमान्॥'

अत्र मौञ्जीप्रतिवस्तु तडिन्नास्त्युपमान इति हीनत्वम्। न च कृष्णाजिनपटमात्रस्योपमेयत्वं युक्तम्। मौञ्ज्या व्यर्थत्वप्रसङ्गात्। ननु नीलजीमूतग्रहणेनैव तडित्प्रतिपाद्यते। तन्न। व्यभिचारा अव्यभिचारे तु भवन्ती प्रतिपत्तिः केन वार्यते? तदाह—

धर्मयोरेकनिर्देशोऽन्यस्य संवित्, साहचर्यात्॥१०॥

धर्मयोरेकस्यापि धर्मस्य निर्देशेऽन्यस्य संवित् प्रतिपत्तिर्भवति। कुतः? साहचर्यात्। सहचरितत्वेन प्रसिद्धयोरवश्यमेकस्य निर्देशेऽन्यस्य प्रतिप्रत्तिर्भवति। तद्यथा—

'निर्वृष्टेऽपि बहिर्घने न विरमन्त्यन्तर्जरद्वेश्मनो
लूतातन्तुततिच्छिदो मधुपृषत्पिङ्गाः पयो बिन्दवः।

चूडाबर्बरके निपत्य कणिकाभावेन जाताः शिशो-

रङ्गास्फालनभग्ननिद्रगृहिणीचित्तव्यथादायिनः॥'

अत्र मधुपृषतां वृत्तत्वपिङ्गत्वे सहचरिते। तत्र पिङ्गशब्देन पिङ्गत्वे प्रतिपन्ने वृत्तत्वप्रतीतिर्भवति। एतेन 'कनकफलकचतुरस्त्रं श्रोणिबिम्बम्' इति व्याख्यातम्। अत्र कनकफलकस्य गौरत्वचतुरस्त्रत्वयोः साहचर्याच्चतुरस्त्रत्वश्रुत्यैव गौरत्वप्रतिपत्तिरिति। ननु च यदि धर्मन्यूनत्वमुपमानस्य दोषः, कथमयं प्रयोगः—

सूर्यांशुसम्मीलितलोचनेषु दीनेषु पद्मानिलनिर्मदेषु।

साध्व्यः स्वगेहेष्विव भर्तृहीनाः केका विनेशुः शिखिनां मुखेषु। इति

अत्र बहुत्वमुपमेयधर्माणामुपमानात्। न, विशिष्टानामेव मुखानामुपमेयत्वात्। तादृशेष्वेव केकाविनाशस्य सम्भावात्।

तेनाधिकत्वं व्याख्यातम्॥ ११॥

तेन हीनत्वेनाधिकत्वं व्याख्यातम्। जातिप्रमाणधर्माधिक्यमधिकत्वमिति। जात्याधिक्यरूपमधिकत्वं यथा—

'विशन्तु विष्टयः शीघ्रं रूद्रा इव महौजसः।'

प्रमाणाधिक्यरूपं यथा—

पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षितिधरोपमौ।

वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसंनिभः॥

धर्माधिक्यरूपं यथा—

'सरश्मि चञ्चलं चक्रं दधद्देवो व्यराजत।

सवाडवाग्निः सावर्तः स्त्रोतसामिव नायकः॥'

सवाडवाग्निरित्यस्योपमेयेऽभावाद् धर्माधिक्यमिति। अनयोर्दोषयोर्विपर्ययाख्यस्य दोषस्यान्तर्भावान्न पृथगुपादानम्। अत एवास्माकं मते षड् दोषा इति।

उपमानोपमेययोर्लिङ्गव्यत्यासो लिङ्गभेदः॥१२॥

उपमानस्योपमेयस्य च लिङ्गयोर्व्यत्यासो विपर्ययो लिङ्गभेदः। यथा—

'सैन्यानि नद्य इव जग्मुरनर्गलानि।'

इष्टः पुन्नपुंसकयोः प्रयोण॥१३॥

पुन्नपुंसकयोरुपमानोपमेययोर्लिङ्गभेदः प्रायेण बाहुल्येनेष्टः। यथा—

''चन्द्रमिव मुखं पश्यति'' इति। 'इन्दुरिव मुखं भाति' एवं प्रायं तु नेच्छन्ति।

लौकिक्यां समासाभिहितायामुपमाप्रपञ्चे च॥१४।

लौकिक्यामुपमायां समासाभिहितायामुपमायामुपमाप्रपञ्चे चेष्टो लिङ्गभेदः प्रायेणेति। लौकिक्यां यथा—

'छायेव स तस्याः पुरुष इव स्त्री' इति।

समासाभिहितायां यथा—

'भुजलता नीलोत्पलसदृशी' इति। उपमाप्रपञ्चे यथा—

शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य।
दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः॥

एवमन्यदपि प्रयोगजातं द्रष्टव्यम्।

तेन वचनभेदो व्याख्यातः॥१५॥

तेन लिङ्गभेदेन वचनभेदो व्याख्यातः। यथा—

'पास्यामि लोचनं तस्याः पुष्पं मधुलिहो यथा'

अप्रतीतगुणसादृश्यमसादृश्यम्॥१६॥

अप्रतीतैरेव गुणैर्यत् सादृश्यं तदप्रतीतगुणसादृश्यमसादृश्यम्। यथा—

'ग्रथ्नामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम्।'

काव्यस्य शशिना सह यत् सादृश्यं तदप्रतीतैरेव गुणैरिति। ननु च अर्थानां रश्मितुल्यत्वे सिद्धेऽर्थानां रश्मितुल्यत्वं सिद्ध्यति। न ह्यर्थानां रश्मीनां च कश्चित् सादृश्यहेतुः प्रतीतो गुणोऽस्ति। तदेवमितरेतराश्रयदोषो दुरुत्तर इति।

असादृश्यहता ह्युपमा तन्निष्ठाश्च कवयः॥१७॥

असादृश्येन हता असादृश्यहता उपमा। तन्निष्ठा उपमाननिष्ठाश्च कवय इति।

उपमानाधिक्यात् तदपोह इत्येके॥१८॥

उपमानाधिक्यात् तस्यासादृश्यस्याऽपोह इत्येके मन्यन्ते। यथा- 'कर्पूरहारहरहाससितं यशस्ते इति।'

अत्र कर्पूरादिभिरुपमानैर्बहुभिः यशसः सादृश्यं सुस्थापितं भवति। तेषां शुक्लगुणातिरेकात्।

नापुष्टार्थत्वात्॥१९॥

उपमानाधिक्यात्तदपोह इति यदुक्तं तन्न। अपुष्टार्थत्वात्। एकस्मिन्नुपमाने प्रयुक्ते उपमानान्तरप्रयोगो न कश्चिदर्थविशेषं पुष्णाति। एतेन 'बलसिन्धुः सिन्धुरिव क्षुभितः' इति प्रयुक्तम्। ननु 'सिन्धु' शब्दस्य द्विः प्रयोगात्पौनरुक्त्यं, न अर्थविशेषात्। बलं सिन्धुरिव वैपुल्याद्बलसिन्धुः सिन्धुरिव क्षुभित इति क्षोभसारूप्यात्। तस्मादर्थभेदान्न पौनरुक्त्यम्। अर्थपुष्टिस्तु नास्ति। सिन्धुरिव क्षुभित इत्यनेनैव वैपुल्यं प्रतिपत्स्यते। उक्तं हि (४/२/१०) 'धर्मयोरेकनिर्देशेऽन्यस्य संवित्साहचर्यात् इति।'

अनुपपत्तिरसम्भवः॥२०॥

अनुपपत्तिरनुपपन्नत्वमुपमानस्यासम्भवः। यथा—

'चकास्ति वदनस्यान्तः स्मितच्छायाविकासिनः।
उन्निद्रस्यारविन्दस्य मध्ये मुग्धेव चन्द्रिका॥'
चन्द्रिकायामुन्निद्रत्वमरविन्दस्येत्यनुपपत्ति। नन्वर्थविरोधोऽयमस्तु।

किमुपमादोषकल्पनया? न; उपमायाम् अतिशयस्येष्टत्वात्।

कथं तर्हि दोष इत्यत आह—

न विरूद्धोऽतिशयः॥२१॥

विरूद्धस्यातिशयस्य संग्रहो न कर्तव्य इति अस्य सूत्रस्य तात्पर्यार्थः। तानेतान् षडुपमादोषान् ज्ञात्वा कविः परित्यजेत्।

इति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तावालङ्कारिके चतुर्थेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः॥

अथ चतुर्थाधिकरणे तृतीयोऽध्यायः

सम्प्रत्युपमाप्रपञ्चो विचार्यते। कः पुनरसावित्याह-

प्रतिवस्तुप्रभृतिरुपमाप्रपञ्चः॥१॥

प्रतिवस्तु प्रभृतिर्यस्य स प्रतिवस्तुप्रभृतिः। उपमायाः प्रफ्ञ्च उपमाप्रपञ्च इति।

वाक्यार्थोपमायाः प्रतिवस्तुनो भेदं दर्शयितुमाह—

उपमेयस्योक्तौ समानवस्तुन्यासः प्रतिवस्तु॥ २॥

समानं वस्तु वाक्यार्थः, तस्य न्यासः समानवस्तुन्यासः। उपमेयस्यार्थाद्वाक्यार्थस्योक्तौ सत्यामिति। अत्र द्वौ वाक्यार्थो एको वाक्यास्यार्थाद्वाक्यार्थस्योक्तौ सत्यामिति। अत्र द्वौ वाक्यार्थो एको वाक्यार्थोपमामि'ति भेदः। तद्यथा—

'देवीभावं गमिता परिवारपदं कथं भजत्येषा।

न खलु परिभोगयोग्यं दैवतरूपाङ्कितं रत्नम्॥'

प्रतिवस्तुनः समासोक्तेर्भेदं दर्शयितुमाह—

अनुक्तौ समासोक्तिः ॥३॥

उपमेयस्यानुक्तौ समानवस्तुन्यासः समासोक्तिः। संक्षेपवचनात्समासोक्तिरित्याख्या। यथा—

'श्लाध्या ध्वस्ताध्वगग्लानेः करीरस्य मरौ स्थितिः।

धिङ्मेरौ कल्पवृक्षाणामव्युत्पन्नार्थिनां श्रियः॥'

समासोक्तेरप्रस्तुतप्रशंसाया भेदं दर्शयितुमाह—

किंचिदुक्तावप्रस्तुतप्रशंसा॥४॥

उपमेयस्य किंचिल्लिङ्गमात्रेणोक्तौ समानवस्तुन्यासोऽप्रस्तुतप्रशंसा। यथा—

'लावण्यसिन्धुरपरैव हि केयमत्र यत्रोत्पलानि शशिना सह संप्लवन्ते।

उन्मज्जति द्विरदकुम्भतटी च यत्र यत्रापरे कदलिकाण्डमृणालदण्डाः॥'

अप्रस्तुतस्यार्थस्य प्रशंसनमप्रस्तुतप्रशंसा।

अपह्नुतिरपि ततो भिन्नेति दर्शयितुमाह—

समेन वस्तुनाऽन्यापलापोऽपह्नुतिः॥५॥

समेन तुल्येन वस्तुना वाक्यार्थेनाऽन्यस्य वाक्यार्थस्यापलापो निह्नवो यस्तत्त्वाध्यारोपणायासावपह्नुतिः। यथा—

न केतकीनां विलसन्ति सूचयः प्रवासिनो हन्त हसत्ययं विधिः।

तडिल्लतेयं न चकास्ति चञ्चला पुरः स्मरज्योतिरिदं विवर्तते॥

वाक्यार्थयोस्तात्पर्यात् तादूप्यमिति न रूपकम्।

रूपकं तु कीदृशमित्याह—

उपमानेनोपमेयस्य गुणसाम्यात् तत्त्वारोपो रूपकम्॥६॥

उपमानेनोपमेयस्य गुणसाम्यात्तत्त्वस्याभेदस्यारोपणमारोपो रूपकम्।

उपमानेनोपमेययोरुभयोरपि ग्रहणं लौकिक्याः कल्पितायाश्चोपमायाः प्रकृतित्वमत्र यथा विज्ञायेतेति। यथा (उत्तररा०१/३८)—

'इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयो-

रसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहुलश्चन्दनरसः।

अयं कण्ठे बाहुः शिशिरसृणो मौक्तिकसरः

किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः॥'

मुखचन्द्रादीनां तूपमा समासात् न रूपकत्वं युक्तमिति।

स धर्मेषु तन्त्रप्रयोगे श्लेषः॥७॥

उपमानेनोपमेयस्य धर्मेषु गुणक्रियाशब्दरूपेषु स तत्त्वारोपः। तन्त्रप्रयोगे तन्त्रेणोच्चारणे सति श्लेषः। यथा—

'आकृष्टाऽमलमण्डलाग्ररुचयः सन्नद्धवक्षःस्थलाः

सोष्माणो व्रणिनो विपक्षहृदयप्रोन्माथिनः कर्कशाः।

उद्वृत्ता गुरवश्च यस्य वशिनः श्यामायमानानना

योधा मारवधूस्तनाश्च न दधुः क्षोभं स वोऽव्याज्जिनः।

यथा च गौणयाऽर्थस्यालंकारत्वं तथा लाक्षणिकस्यापीति दर्शयितुमाह—

सादृश्याल्लक्षणा वक्रोक्तिः॥८॥

बहूनि हि निबन्धनानि लक्षणायाम्। तत्र सादृश्याल्लक्षणा वक्रोक्तिरिति। यथा—

'उन्मिमील कमलं सरसीनां कैरवं च निमिमील मुहूर्तात्।'

अत्र नेत्रधर्मावुन्मीलननिमीलने सादृश्याद्विकाससङ्कोचौ लक्षयतः।

इह च निरन्तरनवमुकुलपुलकिता हरति माधवी हृदयम्।

मदयति च केसराणां परिणतमधुगन्धि निःश्वसितम्॥'

अत्र च निःश्वसितमिति परिमलनिर्गमं लक्षयति।

'संस्थानेन स्फुरतु सुभगः स्वार्चिषा चुम्बतु शम्।'

'आलस्यमालिङ्गति गात्रमस्याः।'

'परिम्लानच्छायामनुवदति दृष्टिः कमलिनीम्।'

'प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलाऽऽमोदमैत्रीकषायः।'

'उरुद्वन्द्वं तरुणकदलीकाण्डसब्रह्मचारि।'

इत्येवमादिषु लक्षणार्थो निरूप्यत इति लक्षणायां च झटित्यर्थप्रतिपत्तिक्षमत्वं रहस्यमाचक्षत इति।

असादृश्यनिबन्धना तु लक्षणा न वक्रोक्तिः। यथा— 'जरठकमलकन्दच्छेदगौरैर्मयूखैः'।

अत्र च्छेदः सामीप्याद् द्रव्यं लक्षयति तस्यैव गौरत्वोपपत्तेः।

रूपकवक्रोक्तिभ्यामुत्प्रेक्षाया भेदं दर्शयितुमाह—

अतद्रूपस्यान्यथाध्यवसानमतिशयार्थमुत्प्रेक्षा॥ ९॥

अतद्रूपस्यातत्स्वभावस्य अन्यथा तत्स्वभावतयाऽध्यवसानमध्यवसायः। न पुनरध्यारोपो लक्षणा वा। अतिशयार्थमितिभ्रान्तिज्ञाननिवृत्त्यर्थम्। सादृश्यादियमुत्प्रेक्षेति। एनां चेवादिशब्दा द्योतयन्ति । यथा—

'स वः पायादिन्दुर्नवबिसलताकोटिकुटिलः

स्मरारेर्यो मूर्ध्नि ज्वलनकपिशे भाति निहितः।

स्रवन्मन्दाकिन्याः प्रतिदिवससिक्तेन पयसा

कपालेनोन्मुक्तः स्फटिकधवलेनाङ्कुर इव॥'

उत्प्रेक्षेवातिशयोक्तिरिति केचित्। तन्निरासार्थमाह—

सम्भाव्यधर्मतदुत्कर्षकल्पनाऽतिशयोक्तिः॥१०॥

संभाव्यस्य धर्मस्य तदुत्कर्षस्य च कल्पनाऽतिशयोक्तिः। यथा—

'उभौ यदि व्योम्नि पृथक् पतेतामाकाशगङ्गापयसः प्रवाहौ।

तेनोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः॥

यथा वा—

‘मलयजरसविलिप्ततनवो नवहारलताविभूषिताः।

सिततरदन्तपत्रकृतवक्त्ररुचो रुचिराऽमलांऽशुकाः।

शशभृति विततधाम्नि धवलयति धरामविभाव्यतां गताः

प्रियवसतिं प्रयान्ति सुखमेव निरस्तभियोऽभिसारिकाः॥’

यथा भ्रान्तिज्ञानस्वरूपोत्प्रेक्षा तथा संशयज्ञानस्वरूपः संदेहाऽपीति दर्शयितुमाह—

उपमानोपमेयसंशयः संदेहः॥११॥

उपमानोपमेययोरतिशयार्थं यः क्रियते संशयः स संदेहः। यथा—

इदं कर्णोत्पलं चक्षुरिदं वेति विलासिनि।

न निश्चिनोति हृदयं किन्तु दोलायते मनः॥

संदेहवद्विरोधोऽपि प्राप्तावसर इत्याह—

विरुद्धाभासत्वं विरोधः॥१२॥

अर्थस्य विरुद्धस्येवाभासत्वं विरुद्धाभासत्वं विरोधः। यथा—

पीतं पानमिदं त्वयाद्य दयिते मत्तं ममेदं मनः

पत्रावली तव कुङ्कुमेन रचिता रक्ता वयं मानिनि।

त्वं तुङ्गस्तनभारमन्थरगतिर्गात्रेषु मे वेपथु-

स्त्वन्मध्ये तनुता ममाधृतिरहो मारस्य चित्रा गतिः॥

यथा वा (अमरु. ३४)—

‘सा बाला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वयं कातराः

सा पीनोन्नतिमत्पयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयम्।

साऽऽक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं

दोषेरन्यजनाश्रितैरपटवो जाताः स्म इत्यद्भुतम्॥'

विरोधाद्विभावनाया भेदं दर्शयितुमाह—

क्रियाप्रतिषेधे प्रसिद्धतत्फलव्यक्तिर्विभावना॥१३॥

क्रियाप्रतिषेधे तस्या एवं क्रियायाः फलस्य प्रसिद्धस्य व्यक्तिविर्भावना।

यथा—

'अप्यसज्जनसाङ्गत्ये न वसत्येव वैकृतम्॥

अक्षालितविशुद्धेषु हृदयेषु मनीषिणाम्॥'

विरुद्धप्रसङ्गेनानन्वयं दर्शयितुमाह—

एकस्योपमेयोपमानत्वेऽनन्वयः॥१४॥

एकस्यैवार्थस्योपमेयत्वमुपमानत्वं चानन्वयः। यथा—

गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः ।

रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव॥

अनन्यासादृश्यमेतेन प्रतिपादितम्॥

क्रमेणोपमेयोपमा॥१५॥

'एकैकस्यैवार्थस्योपमेयत्वमुपमानत्वं च क्रमेणोपमेयोपमा। यथा—

खमिव जलं जलमिव खं हंस इव शशी शशीव हंसोऽयम्।

कुमुदाकारास्तारास्ताराकाराणि कुमुदानि॥'

इयमेव परिवृत्तिरित्येके; तन्निरासार्थमाह—

समविसदृशाभ्यां परिवर्तनं परिवृत्तिः॥१६॥

समेन विसदृशेन वार्थेन अर्थस्य परिवर्तनं परिवृत्तिः। यथा—

'आदाय कर्णकिसलयमियमस्मै चरणमरुणमर्पयति।

उभयोस्सदृशविनिमयादन्योन्यमवञ्चितं मन्ये॥'

यथा वा (कुमार०-५/२३) —

'विहाय सा हारमहार्यनिश्चया विलोलदृष्टिः प्रविलुप्तचन्दना।

बबन्ध बालारुणबभ्रु वल्कलं पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहतिः॥'

उपमेयोपमायाः क्रमो भिन्न इति दर्शयितुमाह—

उपमेयोपमानानां क्रमसम्बन्धः क्रमः॥१७॥

उपमेयानामुपमानानां चोद्देशिनामनुद्देशिनां च क्रमसम्बन्धः क्रमः। यथा—

'तस्याः प्रबन्धलीलाभिरालापस्मितदृष्टिभिः।

जीयन्ते वल्लकीकुन्दकुसुमेन्दीवरस्रजः॥'

क्रमसंबन्धप्रसङ्गेनैव दीपकं दर्शयितुमाह—

उपमानोपमेयवाक्येष्वेका क्रिया दीपकम्॥१८॥

उपमानवाक्येषूपमेयवाक्येषु चैका क्रिया अनुषङ्गतः सम्बध्यमाना दीपकम्।

तत्त्रिविधम्, आदिमध्यान्तवाक्यवृत्तिभेदात्॥१९॥

तत त्रिविधं भवति। आदिमध्यान्तेषु वाक्येषु वृत्तेर्भेदात्। यथा—

'भूष्यन्ते प्रमदवनानि बालपुष्पैः, कामिन्यो मधुमदमांसलैर्विलासैः।

ब्रह्माणः श्रुतिगदितैः क्रियाकलापै, राजानो विरलितवैरिभिः प्रतापैः॥'

'वाष्पः पथिककान्तानां जलं जलमुचां मुहुः।

विगलत्यधुना दण्डयात्रोद्योगो महीभुजाम्॥

गुरुशुश्रूषया विद्या मधुगोष्ठया मनोभवः।

उदयेन शशाङ्कस्य पयोधिरभिवर्धते॥'

दीपकवन्निदर्शनमपि संक्षिप्तमित्याह—

क्रिययैव स्वतदर्थान्वयख्यापनं निर्दशनम्॥२०॥

क्रिययैव शुद्धया स्वस्यात्मनस्तदर्थः चान्वयस्य संबंन्धस्य ख्यापनं संतुलितहेतुदृष्टान्तविभागदर्शनान्निदर्शनम्। यथा—

अत्युच्चपदाध्यासः पतनायेत्यर्थशालिनां शंसत्।

आपाण्डु पतति पत्रं तरोरिदं बन्धनग्रन्थेः॥

पततीति क्रिया, तस्याः खं पतनम्। तदर्थोऽत्युषपदाध्यासः, तयोरन्वयोऽत्युच्चपदाध्यासः पतनायेति शंसनम्। तस्य ख्यापनमर्थशालीनां शंसदिति। इदं च नार्थान्तरन्यास; स तु यथाभूतः, तमाह—

उक्तसिद्धयै वस्तुनोऽर्थान्तरस्यैव न्यसनमर्थान्तरन्यासः॥ २१॥

उक्तसिध्यै उक्तस्यार्थस्य सिध्यर्थं वस्तुनो वाक्यार्थान्तरस्यैव न्यसनमर्थान्तरन्यासः। वस्तुग्रहणात् पदार्थस्य हेतोर्न्यसनं नार्थान्तरन्यासः। यथा—

'इह नातिदूरगोचरमस्ति सरः, कमलसौगन्ध्यात्' इति।

अर्थान्तरस्यैवेति वचनम्, यत्र हेतुर्व्याप्तिगूढत्वात् कथञ्चित् प्रतीयते तत्र यथा स्यात्। 'यद्यत्कृतकं तत्तदनित्यम्' इत्येवम्प्रायेषु मा भूदिति।

उदाहरणम् (किरात. ६/३७)—

'प्रियेण संग्रथ्य विपक्षसन्निधावुपाहितां वक्षसि पीवरस्तने।

स्रजं न काचिद्विजहौ जलाविलां वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि॥'

अर्थान्तरन्यासस्य हेतुरूपत्वाद्, हेतोश्चन्वयव्यतिरेकात्मकत्वान्न पृथग्व्यतिरेक इति केचित्। तन्निरासार्थमाह—

उपमेयस्य गुणातिरेकित्वं व्यतिरेकः॥२२॥

उपमेयस्य गुणातिरेकित्वं गुणाधिक्यं यद् अर्थादुपमानात् स व्यतिरेकः। यथा—

'सत्यं हरिणशावाक्ष्याः प्रसन्नसुभगं मुखम्।

समानं शशिनः किन्तु स कलङ्कविडम्बितः॥'

कश्चित्तु गम्यमानगुणो व्यतिरेकः। यथा—

'कुवलयवनं प्रत्याख्यातं नवं मधु निन्दितं

हसितममृतं भग्नं स्वादोः पदं रससंवदः।

विषमुपहितं चिन्ताव्याजान्मनस्यपि कामिनां

चतुरमधुरैर्लीलातन्त्रैस्तवार्धविलोकितैः।'

व्यतिरेकाद्विशेषोक्तेर्भेदं दर्शयितुमाह—

एकगुणहानिकल्पनायां साम्यदार्ढ्यं विशेषोक्तिः॥२३॥

एकस्य गुणस्य हानेः कल्पनायां शेषैर्गुणैस्साम्यं यत्तस्य दार्ढ्यं विशेषोक्तिः। रूपकं चेदं प्रायेणेति। यथा (कुमार. २/१०)—

'भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः।'

'द्यूतं हि नाम पुरुषस्याऽसिंहासनं राज्यम्।' मृच्छ. अं. २)

'इयं ह्यकमला लक्ष्मीः।'

'हस्ती हि जङ्गमं दुर्गम्।' इति।

अत्रापि 'जङ्गम' शब्दस्य स्थावरत्वनिवृत्तिप्रतिपादनत्वादेकगुणाहानिकल्पनैव। एतेन—

'वेश्या हि नाम मूर्तिमत्येव निकृतिः।'

'व्यसनं हि नाम सोच्छ्वासं मरणम्।'

द्विजो भूमिबृहस्पतिः।'

इत्येवमादिष्वेकगुणहानिकल्पना व्याख्याता।

व्यतिरेकविशेषोक्तिभ्यां व्याजस्तुतिं भिन्नां दर्शयितुमाह—

सम्भाव्यविशिष्टकर्माकरणान्निन्दास्तोत्रार्था व्याजस्तुतिः॥२४॥

अत्यन्तगुणाधिकोविशिष्टस्तस्य च कर्म विशिष्टकर्म, तस्य सम्भाव्यस्य कर्तुं शक्यस्याकरणान्निन्दाविशिष्टसाम्यसम्पादनेन स्तोत्रार्था व्याजस्तुतिः॥ यथा—

बबन्ध सेतुं गिरिचक्रवालैर्बिभेद सप्तैकशरेण तालान्।
एवंविधं कर्म ततान रामस्त्वया कृतं तन्न मुधैव गर्वः॥

व्याजस्तुतेर्व्याजोक्तिं भिन्नां दर्शयितुमाह—

व्याजस्य सत्यसारूप्यं व्याजाक्तिः॥२५॥

व्याजस्य च्छद्मनः सत्येन सारूप्यं व्याजोक्तिः। यां मायोक्तिरित्याहुः। यथा—

'शरच्चन्द्रांऽशुगौरेण वाताविद्धेन भामिनि।
काशपुष्पलवेनेदं साश्रुपातं मुखं कृतम्॥'

व्याजस्तुतेः पृथक् तुल्ययोगितेत्याह—

विशिष्टेन साम्यार्थमेककालक्रियायोगस्तुल्ययोगिता॥२६॥

विशिष्टेन न्यूनस्य साम्यार्थमेककालायां क्रियायां योगस्तुल्ययोगिता। यथा—

‘जलनिधिरशनामिमां धरित्रीं वहति भुजङ्गविभुर्भवद्भुजश्च।’

उपमानाक्षेपश्चाक्षेपः॥२७॥

उपमानस्याक्षेपः प्रतिषेध उपमानाक्षेपः तुल्यकार्यार्थस्य नैरर्थक्यविवक्षायाम्। यथा—

‘तस्याश्चेन्मुखमस्ति सौम्यसुभगं किं पार्वणेनेन्दुना

सौन्दर्यस्य पदं दृशौ च यदि चेत् किं नाम नीलोत्पलैः।

किं वा कोमलकान्तिभिः किसलयैः सत्येव तत्राधरे

हा धातुः पुनरुक्तवस्तुरचनारम्भेष्वपूर्वो ग्रहः॥’

उपमानस्याक्षेपतः प्रतिपत्तिरित्यपि सूत्रार्थः। यथा—

‘ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण शरद्दधानार्द्रनखक्षताभम्।

प्रसादयन्ती सकलङ्कमिन्दुं तापं रवेरभ्यधिकं चकार॥’

अत्र शरद्वेश्येव, इन्दुं नायकमिवं, रवेः प्रतिनायकस्येवेत्युपमानानि गम्यन्त इति।

तुल्ययोगितायाः सहोक्तेर्भेदमाह—

वस्तुद्वयक्रिययोस्तुल्यकालयोरेकपदाभिधानं सहोक्तिः॥२८॥

वस्तुद्वयस्य क्रिययोस्तुल्यकालयोरेकेन पदेनाभिधानं सहार्थशब्दसामर्थ्यात् सहोक्तिः। यथा—

‘अस्तं भास्वान् प्रयातः सह रिपुभिरयं संह्रियन्तां बलानि।’

अत्रार्थयोर्न्यूनत्वविशिष्टत्वे न स्त इति नेयं तुल्ययोगितेति।

समाहितमेकमवशिष्यते। तल्लक्षणार्थमाह—

यत्सादृश्यं तत्सम्पत्तिः समाहितम्॥२९॥

यस्य वस्तुनः सादृश्यं गृह्यते तस्य वस्तुनः सम्पत्तिः समाहितम्। यथा—

'तन्वी मेघजलार्द्रवल्कलतया धौताधरेवाश्रुभिः
शून्येवाभरणैः स्वकालविरहाद्विश्रान्तपुष्पोद्गमा।
चिन्तामोहमिवास्थिता मधुलिहां शब्दैर्विना लक्ष्यते
चण्डी मामवधूय पादपतितं जातानुतापेव सा॥'

अत्र पुरुरवसो लतायामुर्वश्याः सादृश्यं गृह्णतः सैव लतोर्वशी संपन्नेति।

एते चालङ्काराः शुद्धा मिश्राश्च प्रयोक्तव्या इति विशिष्टानाम् अलङ्काराणां मिश्रत्वं संसृष्टिरित्याह—

अलङ्कारस्यालङ्कारयोनित्वं संसृष्टिः॥३०॥

अलङ्कारस्यालङ्कारयोनित्वं यदसौ संसृष्टिरिति। संसृष्टिःसंसर्गः सम्बन्ध इति।

तद्भेदावुपमारूपकोत्प्रेक्षावयवौ॥३१॥

तस्याः संसृष्टेर्भेदावुपमारूपकं चोत्प्रेक्षावयवश्चेति।

उपमाजन्यं रूपकमुपमारूपकम्॥३२॥

यथा—

'निरवधि च निराश्रयं च यस्य स्थितमनिवर्तितकौतुकप्रपञ्चम्।
प्रथम इह भवान् स कूर्ममूर्तिर्जयति चतुर्दशलोकवल्लिकन्दः॥'

एवं, 'रजनिपुरन्ध्रिलोध्रतिलकः शशी', इत्येवमादयस्तद्भेदा द्रष्टव्याः॥

उत्प्रेक्षाहेतुरुत्प्रेक्षावयवः॥३३॥

उत्प्रेक्षयाया हेतुरुत्प्रेक्षावयवः। अवयवशब्दो ह्यारम्भकं लक्षयति। यथा—

'अङ्गुलीभिरिव केशसंचयं सन्निगृह्य तिमिरं मरीचिभिः।
कुड्मलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी॥'

एभिर्निदर्शनैः स्वीयैः परकीयैश्च पुष्कलैः।

शब्दवैचित्र्यगर्भेयमुपमैव प्रपञ्चिता॥

अलङ्कारैकदेशा ये मताः सौभाग्यभागिनः।

तेऽप्यलङ्कारदेशीया योजनीयाः कवीश्वरैः॥

इति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तावालङ्कारिके चतुर्थेऽधिकरणे तृतीयोऽध्यायः।

अथ पञ्चमेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः

सम्प्रति काव्यसमयं शब्दशुद्धिं च दर्शयितुं प्रायोगिकाख्यमधिकरणमारभ्यते। तत्र काव्यसमयस्तावदुच्यते।

नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेण॥१॥

एकं पदं न द्विः प्रयोज्यं प्रायेण बाहुल्येन। यथा 'पयोद पयोद' इति। किञ्चिद्द्वि-चादिपदं द्विरपि प्रयोक्तव्यमिति। ('सन्तः सन्तः खलाः खलाः'।)

नित्या संहितैकपदवत् पादेष्वर्धान्तवर्जम्॥२॥

नित्या संहितापादेष्वेकपदवदेकस्मिन्निव पदे। तत्र हि नित्या संहितेत्याम्नायः। यथा— 'संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः' इति। अर्धान्तवर्जमर्धान्तं वर्जयित्वा।

न पादान्तलघोर्गुरुत्वं च सर्वत्र॥३॥

पादान्तलघोर्गुरुत्वं प्रयोक्तव्यम्। न सर्वत्र, न सर्वस्मिन् वृत्त इति। यथा—

'यासां बलिर्भवति मद्गृहदेहलीनां हंसैश्च सारसगणैश्च विलुप्तपूर्वः।
तास्वेव पूर्वबलिरूढयवाङ्कुरासु बीजाञ्जलिः पतति कीटमुखावलीढः॥'

एवं प्रायेष्वेव वृत्तेष्विति। न पुनः —

'वरूथिनीनां रजसि प्रसर्पति समस्तमासीद्विनिमीलितं जगत्'

इत्यादिषु। चकारोऽर्धान्तवर्जमित्यस्याऽनुकर्षणार्थः।

न गद्ये समासप्रायं वृत्तमन्यत्रोद्गतादिभ्यः संवादात्॥४॥

गद्ये समासप्रायं वृत्तं न विधेयम्। शोभाभ्रंशात्। अन्यत्रोद्गतादिभ्यो विषमवृत्तेभ्यः संवादाद् गद्येनेति।

न पादादौ खल्वादयः॥५॥

पादादौ खल्वादयः शब्दा न प्रयोज्याः। 'आदि' शब्दः प्रकारार्थः।

येषामादौ प्रयोगो न श्लिष्यति ते गृह्यन्ते। न पुनर्बत-हन्तप्रभृतयः।

नार्धे किञ्चित्समाप्तं वाक्यम्॥६॥

वृत्तस्यार्धे किञ्चिदसमाप्तप्रायं न प्रयोक्तव्यम्। यथा—

'जयन्ति ताण्डवे शम्भोर्भङ्गुराऽङ्गुलिकोटयः।

कराः कृष्णस्य च भुजाश्चक्रांशुकपिशत्विषः॥'

न कर्मधारयो बहुव्रीहिप्रतिपत्तिकरः॥७॥

बहुव्रीहिप्रतिपत्तिं करोति यः कर्मधारयः स न प्रयोक्तव्यः। यथा—

'अध्यासितश्चासौ तरुश्चाध्यासिततरुः॥'

तेन विपर्ययो व्याख्यातः॥८॥

बहुव्रीहिरपि कर्मधारयप्रतिपत्तिकरो न प्रयोक्तव्यः। यथा—

'वीराः पुरुषा यस्य स वीरपुरुषः'।

'कलो रवो यस्य स कलरवः।' इति।

सम्भाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ॥९॥

सम्भाव्यस्य निषेधस्य निवर्तने द्वौ प्रतिषैधौ प्रयोक्तव्यौ यथा—

'समरमूर्धनि येन तरस्विना न न जितो विजयी त्रिदशेश्वरः।

स खलु तापसबाणपरम्पराकवलितक्षतजः क्षितिमाश्रितः॥'

विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ॥१०॥

विशेष्यस्य प्रतिपत्तौ जातायां विशेषणमात्रस्यैव प्रयोगः। यथा—

'निधानगर्भामिव सागराऽम्बराम्'।

अत्र हि पृथिव्या विशेषणमात्रमेव प्रयुक्तम्। एतेन—

'क्रुद्धस्य तस्याऽथ पुरामरातेर्ललाटपट्टादुद्गादुदर्चिः।'

'गिरेस्तडित्वानिव तावदुच्चकैर्जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः'

इत्यादयो व्याख्याताः।

सर्वनाम्नानुसंन्धिवृत्तिच्छन्नस्य॥११॥

सर्वनाम्नानुसन्धिरनुसन्धानं प्रत्यवमर्शः। वृत्तिच्छन्नस्य वृत्तौ समासे छन्नस्य गुणीभूतस्य। यथा—

'तवापि नीलोत्पलपत्रचक्षुषो मुखस्य तद्रेणुसमानगन्धिनः।' इति।

सम्बन्धसम्बन्धेऽपि षष्ठी क्वचित्॥१२॥

सम्बन्धेन सम्बन्धः सम्बन्धसम्बन्धस्तस्मिन् षष्ठी प्रयोज्या क्वचित्, न सर्वत्रेति। यथा— 'कमलस्य कन्दः' इति। कमलेन संबद्धा कमलिनी तस्या कन्दः इति सम्बन्धः। तेन कदलीकाण्डादयो व्याख्याताः।

अतिप्रयुक्तं देशभाषापदम्॥१३॥

अतीव कविभिः प्रयुक्तं देशभाषापदं प्रयोज्यम्। यथा—

'योषिदित्यभिललाष न हालाम्' इति।

अत्र 'हाला' इति देशभाषापदम्।

अनतिप्रयुक्तं तु न प्रयोज्यम्। यथा—

'कङ्केलीकाननालीरविरलविलसत्पल्लवा नर्तयन्तः' इति।

अत्र कङ्केलीपदम्।

लिङ्गाऽध्याहारौ॥१४॥

लिङ्गं चाऽध्याहारश्च लिङ्गाध्याहारावतिप्रयुक्तौ प्रयोज्याविति। यथा—

'वत्से मा बहु निश्वसीः कुरु सुरागण्डूषमेकं शनैः'

इत्यादिषु गण्डूषशब्दः पुसि भूयसा प्रयुक्तो, न स्त्रियामाम्नातोऽपि स्त्रीत्वे।

अध्याहारो यथा—

'मा भवन्तमनलः पवनो वा वारणो मदकलः परशुर्वा।

वाहिनीजलभरः कुलिशं वा स्वस्तितेऽस्तु लतया सह वृक्ष॥'

अत्र ह्यधाक्षीदित्यादीनामध्याहारोऽन्वयप्रयुक्तः।

लक्षणाशब्दाश्च॥१५॥

लक्षणाशब्दाश्चातिप्रयुक्ताः प्रयोज्याः। यथा, द्विरेफोदरशब्दौ भ्रमरचक्रवाकार्थौ लक्षणापरौ। अनतिप्रयुक्तश्च न प्रयोज्याः। यथा द्विकः काक इति।

न तद्बाहुल्यमेकत्र॥१६॥

तेषां लक्षणाशब्दानां बाहुल्यमेकस्मिन् वाक्ये न प्रयोज्यम्। शक्यते ह्येकस्यावाचकस्य वाचकवद्भावः कर्तुं, न बहूनामिति।

स्तनादीनां द्वित्वाविष्टा जातिः प्रायेण॥१७॥

स्तनादीनां द्वित्वाविष्टा द्वित्वाध्यासिता जातिः प्रायेण बाहुल्येनेति। यथा-'स्तनयोस्तरुणीजनस्य' इति। प्रायेणेति वचनात् क्वचिन्न भवति। यथा-'स्त्रीणां चक्षुः' इति।

अथ कथं द्वित्वाविष्टत्वं जातेः। तद्धि द्रव्ये, न जातौ। अतद्रूपत्वात् तस्याः। न दोषः। तद्रूपत्वाज्जातेः। कथं तदद्रूपत्वं जातेः? तद्धि जैनाः जानन्ति। वयं तु लक्ष्यसिद्धौ सिद्धपरमतानुवादिनः। न चैवमतिप्रसङ्गः। लक्ष्यानुसारित्वान्न्यायस्येति। एवमन्यापि व्यवस्थोह्या।

इति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ प्रायोगिके पञ्चमेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः।

अथ पञ्चमाधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः

साम्प्रतं शब्दशुद्धिरुच्यते—

रुद्रावित्येकशेषोऽन्वेष्यः॥१॥

रुद्रावित्यत्र प्रयोगे एकशेषोऽन्वेष्योऽन्वेषणीयः। रुद्रश्च रुद्राणी चेति 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषः। स च न प्राप्नोति। तत्र हि, 'तल्लक्षणश्चेदेव विशेष' इत्यनुवर्तते इति तत्रैव कारकरणात् स्त्रीपुंसकृत एव विशेषो भवतीति व्यवस्थितम्। अत्र तु 'पुंयोगादाख्यायाम्' (पा.०४/१/४८) इति विशेषान्तरमप्यस्तीति। एतेनेन्द्रौ भवौ शर्वावित्यादयः प्रयोगाः प्रत्युक्ताः।

मिलिक्लविक्षपिप्रभृतीनां धातुत्वं, धातुगणस्याऽसमाप्तेः॥२॥

मिलति विक्लबति क्षपयतीत्यादयः प्रयोगाः। तत्र मिलि-क्लबि-क्षपि-प्रभृतीनां कथं धातुत्वम्? गणपाठाद् गणपठितानामेव धातुसंज्ञाविधानात्। तत्राह— धातुगणस्याऽपरिसमाप्तेः। 'वर्धते धातुगणः' इति हि शब्दविद आचक्षते। तेनैषां गणपाठोऽनुमतः। शिष्टप्रयोगादिति।

वलेरात्मनेपदमनित्यं ज्ञापकात्॥३॥

वलेरनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदं यत् तदनित्यं दृश्यते 'लज्जालोलं वलन्ती' इत्यादिप्रयोगेषु। तत् कथमित्याह- ज्ञापकात्। किं पुनस्तज्ज्ञापकमत आह— **चक्षिङो द्वयनुबन्धकरणम्।** चक्षिङ् इकारेणैवानुदात्तेन सिद्धमात्मनेपदम्, किमर्थं ङित्करणम्? यत् क्रियते, अनुदात्तनिमित्तस्यात्मनेपदस्यानित्यज्ञापनार्थम्। एतेन, वेदभर्त्सितर्जिप्रभृतयो व्याख्याताः।

आवेदयति, भर्त्सयति, तर्जयतीत्यादीनां प्रयोगाणां दर्शनात्। अन्यत्राप्यनुदात्तनिबन्धनस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वं ज्ञापकेन द्रष्टव्यमिति।

क्षीयत इति कर्मकर्तरि॥४॥

क्षीयत इति प्रयोगो दृश्यते, स कर्मकर्तरि द्रष्टव्यः। क्षीयतेरनात्मनेपदित्वात्।

खिद्यत इति च॥५॥

खिद्यत इति च प्रयोगो दृश्यते, सोऽपि कर्मकर्तर्येव द्रष्टव्यः, न कर्तरि, अदैवादिकत्वात्खिदेः।

मार्गेरात्मनेपदमलक्ष्म॥६॥

चुरादौ 'मार्ग अन्वेषणे' इति पठ्यते। 'आ धृषाद्वा' इति विकल्पितणिच्कः। तस्माद्यदात्मनेपदं दृश्यते— मार्गन्तां देहभारमि'ति, तदलक्ष्म अलक्षणम्। परस्मैपदित्वान्मार्गेः। तथा च शिष्टप्रयोगः- 'करकिसलयं धूत्वा धूत्वा विमार्गति वाससी'।

लोलमानादयश्चानशि॥७॥

लोलमानो वेल्लमान इत्यादयश्चानशि द्रष्टव्याः। शानचस्त्वभावः। परस्मैपदित्वाद्धातूनामिति।

लभेर्गत्यर्थत्वाण्णिच्यणौ कर्तुः कर्मत्वाकर्मत्वे॥८॥

अस्त्ययं लभिर्यः प्राप्त्युपसर्जनां गतिमाह, अस्ति च गत्युपसर्जनां प्राप्तिमाहेति। अत्र पूर्वस्मिन् पक्षे गत्यर्थत्वाल्लभेर्णिच्यणौ य कर्ता तस्य गत्यादिसूत्रेण कर्मसंज्ञा। यथा—

'दीर्घिकासु कुमुदानि विकासं लम्भयन्ति शिशिराः शशिभासः।

द्वितीयपक्षे गत्यर्थात्वाभावाल्लभेर्णिच्यणौ कर्तुर्न कर्मसंज्ञा। यथा—

'सितं सितिम्ना सुतरां मुनेर्वपुर्विसारिभिः सौधमिवाथ लम्भयन्।

द्विजावलिव्याजनिशाकरांशुभिः शुचिस्मितां वाचमवोचदच्युतः॥'

ते-मे-शब्दौ निपातेषु॥9॥

त्वया मयेत्यस्मिन्नर्थे ते मे शब्दौ निपातेषु द्रष्टव्यौ। यथा—

'श्रुतं ते वचनं तस्य', 'वेदानधीत इति नाधिगतं पुरा मे।'

तिरस्कृत इति परिभूतेऽन्तर्ध्युपचारात्॥१०॥

तिरस्कृत इति शब्दः परिभूते दृश्यते। 'राज्ञा तिरस्कृतः' इति। स च न प्राप्नोति। 'तिरः' शब्दस्य हि, 'तिरोऽन्तधौ' इत्यन्तर्धौ गतिसंज्ञा। तस्यां च सत्यां, 'तिरसोऽन्यरस्याम्' (पा०८/३/४५) इति सकारः। तत् कथं तिरस्कृत इति परिभूते? आह— अन्तर्ध्युपचारादिति। परिभूतो ह्यन्तर्हितवद्भवति। मुख्यस्तु प्रयोगो यथा—

'लावण्यप्रसरतिस्कृताङ्गलेखाम्' इति।

नैकशब्दः सुप्सुपेति समासात्॥११॥

'अरण्यानीस्थानं फलनमितनैकद्रुममिदम्'

इत्यादिषु नैकशब्दो दृश्यते स च न सिद्ध्यति। नञ्समासे हि 'नलोपो नञ्' (पा०६/३/६३) इति नलोपे, 'तस्मान्नुडचि' (पा०६/३/७४) इति नुडागमे सत्यनेकमिति रूपं स्यात्। निरनुबन्धस्य नशब्दस्य समासे लक्षणं नास्ति। तत् कथं नैकशब्द इत्याह- सुप्सुपेति समासात्।

मधुपिपासुप्रभृतीनां समासो गमिगाम्यादिषु पाठात्॥१२॥

'मधुपिपासुमधुव्रतसेवितं मुकुलजालमजृम्भत वीरुधाम्'

इत्यादिषु मधुपिपासुप्रभृतीनां समासो गमिगाम्यादिपु पिपासुप्रभृतीनां पाठात्। 'श्रितादिषु गमिगाम्यादीनाम्' इति द्वितीयासमासलक्षणं दर्शयति।

त्रिवलीशब्दः सिद्धः संज्ञा चेत्॥१३॥

त्रिवलीत्ययं शब्दः सिद्धो यदि संज्ञा। 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' (पा.२/१/५०) इति संज्ञायामेव समासविधानात्।

बिम्बाऽधर इति वृत्तौ मध्यमपदलोपिन्याम्॥१४॥

'बिम्बाधरः पीयते' इति प्रयोगो दृश्यते। स च न युक्तः। अधरविम्ब इति भवितव्यम्। 'उपमितं व्याघ्रादिभिः-' (पा.२/१/५६) इति समासे सति। तत्कथं बिम्बाधर इत्यत्राह- वृत्तौ मध्यमपदलोपिन्यां शाकपार्थिवादित्वात् समासे मध्यमपदलोपिनि समासे सति बिम्बाकारोऽधरो बिम्बाधर इति। तेन बिम्बोष्ठशब्दोऽपि व्याख्यातः। अत्रापि पूर्ववद्वृत्तिः। शिष्टप्रयोगेषु चैष विधिः। तेन नाऽतिप्रसङ्गः।

आमूललोलादिषु वृत्तिर्विस्पष्टपटुवत्॥१५॥

आमूललोलम् आमूलसरसम् इत्यादिषु वृत्तिर्विस्पष्टपटुवन्मयूरव्यंसकादित्वात्। लोलमिव आमूलं च तल्लोलं चेति।

न धान्यषष्ठ्यादिषु षष्ठिसमासप्रतिषेधः, पूरणेनान्य तद्धितान्तत्वात्॥१६॥

'धान्यषष्ठम्', 'तान्युञ्छषष्ठाङ्कितसैकतानि' इत्यादिषु न षष्ठीसमासप्रतिषेधः। पूरणेन पूरणप्रत्ययान्तेनान्यतद्धितान्तत्वात्। षष्ठोभागः षष्ठ इति। 'पूरणाद्भागे तीयादन्', (पा.५/३/४८) 'षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च' (पा.५/३/५०) इत्यञ्विधानात्।

पत्रपीतिमादिपु गुणवचनेन॥१७॥

'पत्रपीतिमा', 'पक्ष्मालीपिङ्गलिम्नः' इत्यादिषु षष्ठीसमासप्रतिषेधो गुणवचनेन प्राप्तो, बालिश्यात्तु न कृतः।

अवर्ज्यो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः॥१८॥

अवर्ज्यो न वर्जनीयो व्यधिकरणो बहुव्रीहिः। जन्माद्युत्तरपदं यस्य स जन्माद्युत्तरपदः। यथा—

'सच्छास्त्रजन्मा हि विवेकलाभः, कान्तवृत्तयः प्राणा' इति।

हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदात्॥१९॥

हस्ताग्रम् अग्रहस्तः, पुष्पाग्रमग्रपुष्पमित्यादयः प्रयोगाः कथम्? आहिताग्न्यादिष्वपाठात्। पाठे वा तदनियमः स्यात्। आह—

गुणगुणिनोर्भेदाभेदात्। तत्र भेदाद्, हस्ताग्रादयः। अभेदादग्रहस्तादयः।

पूर्वनिपातेऽपभ्रंशो रक्ष्यः॥२०॥

काष्ठतृणं तृणकाष्ठमिति यदृच्छया पूर्वनिपातं कुर्वन्ति। तत्रापभ्रंशो रक्ष्यः परिहरणीयः। अनित्यत्वज्ञापनन्तु न सर्वविषयमिति।

निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तः, परिगणस्य प्रायिकत्वात् ॥२१॥

'अनभिहिते' इत्यत्र सूत्रे 'तिङ्कृत्तद्धितसमासैः इति परिगणनं कृतम्; तस्य प्रायिकत्वान्निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिर्भवति। यथा (कुमार. २/५५)--

'विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्, इति

'पण्डितं मूर्ख इति मन्यते'

शक्यमिति रूपं विलिङ्गवचनस्यापि कर्माभिधायां सामान्योपक्रमात्॥२२॥

शकेः 'शकिसहोश्च' (पा. ३/१/९९) इति कर्मणि यति कृते शक्यमिति रूपं भवति कर्माभिधायां कर्मवचने, लिङ्गवचनस्यापि सामान्योपक्रमात् विशेषानपेक्षायाम् इति। यथा—

'शक्यमोषधिपतेर्नवोदयाः कर्णपूररचनाकृते तव।

अप्रगल्भयवसूचिकोमलाश्छेत्तुमग्रनखसंपुटैः कराः॥'

अत्र भाष्यकृद्वचनं लिङ्गम्। यथा—

'शक्यं च श्वमांसादिभिरपि क्षुत् प्रतिहन्तुम्' इति।

न चैकान्तिकः सामान्योपक्रमः। तेन—

'शक्या भङ्क्तुं झटिति बिसिनीकन्दवच्चन्द्रपादा' इत्यपि भवति।

ह्रानिवदाधिक्यमप्यङ्गानां विकारः॥२४॥

येनाङ्गविकार (पा०२/३/२०) इत्यत्र सूत्रे यथाऽङ्गानां ह्रानिस्तथाधिक्यमपि विकारः। यथा, अक्ष्णा काण इति भवति तथा, मुखेन त्रिलोचन इत्यपि भवति।

न कृमिकीटानामित्येकवद्भावप्रसङ्गात्॥२४॥

'आयुषः कृमिकीटानामलङ्कारणमल्पता'

इत्यत्र कृमिकीटानामिति प्रयोगो न युक्तः। क्षुद्रजन्तव इत्येकवद्भावप्रसङ्गात। न च मध्यमपदलोपी समासो युक्तः। तस्याऽसर्वविषयत्वात्।

न खरोष्ट्राबुष्ट्रखरमिति पाठात्॥२५॥

खरोष्ट्रौ वाहनं येषाम् इत्यत्र खरोष्ट्राविति प्रयोगो न युक्तः। गवाश्वप्रभृतिषूष्ट्रखरमिति पाठात्।

आसेत्यसतेः॥२६॥

'लावण्यमुत्पाद्य इवास यत्नः' इत्यत्रासेत्यसतेर्धातोः, 'अस् गतिदीप्त्यदानेषु' इत्यस्य प्रयोगः, नाऽस्तेः। भूभावविधानात्।

युध्येदिति युधः क्यचि॥२७॥

'यो भर्तृपिण्डस्य कृते न युध्येद्' इति प्रयोगः। स चायुक्तः। युधेरात्मनेपदित्वात्। तत् कथं युध्येदित्याह-युधः क्यचि युधमात्मन इच्छेद् युध्येदिति।

विरलायमानादिषु क्यङ् निरूप्यः॥२८॥

'विरलायमाने मलयमारुते' इत्यादिषु क्यङ् निरूप्यः। भृशादिषु पाठात्। नापि क्यष्। लोहितादिष्वपाठात्।

अहेतौ हन्तेर्णिच्चुरादिपाठात्॥२९।

'घातयित्वा दशास्यम्' इत्यत्राहेतौ णिज् दृश्यते। स कथमित्याह— चुरादिपाठात्। चुरादिषु 'चट स्फुटभेदे, घट संघाते, हन्त्यर्थाश्च' इति पाठात्।

अनुचारीति चरेष्टित्वात्॥३०॥

'अनुचरी प्रियतमा मदालसा'

इत्यत्रानुचरीति न युक्तः। इकारलक्षणाभावात्। तत् कथम्? आह— चरेष्टित्वात्। पचादिषु चरडिति पठ्यते।

केसरालमित्यलतेरणि॥३१॥

'केसरालं शिलीन्ध्रम्' इत्यत्र केसरालमिति कथम्? आह— अलतेरणि। अल भूषणपर्याप्तिवारणेषु इत्यस्माद्धातोः केसरशब्दे कर्मण्युपपदे, कर्मण्यण् (पा.३/२/१) इत्यनेनाऽणि सति केसरालमिति सिद्ध्यति।

पत्रलमिति लातेः के॥३२॥

'पत्रलं वनमिदं विराजते' इत्यत्र पत्रलमिति कथम्? आह- लातेः के, ला आदाने इत्यस्माद्धातोरादानार्थात् पत्रशब्दे कर्मण्युपपदे, 'आतोऽनुपसर्गे कः' (पा.३/२/१) इति क प्रत्यये सतीति।

महीध्रादयो मूलविभुजादिदर्शनात्॥३३॥

महीध्रधरणीध्रादयः शब्दाः मूलविभुजादिदर्शनात् कप्रत्यये सतीति। महीं धरतीति महीध्र इत्येवमादयोऽन्येऽपि द्रष्टव्याः।

ब्रह्मादिषु हन्तेर्नियमादरिहाद्यसिद्धिः॥३४॥

ब्रह्मादिषूपपदेषु हन्तेः क्विब्विधौ, 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु' (पा०३/२/८७) इत्यत्रारिहा-रिपुहा इत्येवमादीनामसिद्धिः नियमात्। ब्रह्मादिष्वेव, हन्तेरेव, क्विबेव, भूतकाल एवेति चतुर्विधश्चात्र नियम इति नियमाद् अरिहा, रिपुहा, इत्येवमादीनामसिद्धिः।

ब्रह्मविदादयः कृदन्तवृत्त्या॥३५॥

ब्रह्मविद्, वृत्रभिदित्यादयः प्रयोगा न युक्ताः। 'ब्रह्मभ्रूण' (पा.३/२/८७) इत्यादिषु हन्तेरेव इति नियमात्। आह— कृदन्तवृत्त्या। वेत्तीति वित्। भिनत्तीति भित्। क्विप् चेति (पा०३/२/७६) क्विप् ततः कृदन्तैर्विदाभिः सह ब्रह्मादीनां षष्ठीसमास इति।

तैर्महीधरादयो व्याख्याताः॥३६॥

तैर्ब्रह्मविदादिभिर्महीधरादयो व्याख्याताः। धरतीति धरः। मह्या धरो महीधरः। एवं गङ्गाधरादयो व्याख्याताः।

भिदुरादयः कर्मकर्तरि कर्तरि च॥३७॥

'भिदुरं काष्ठम्'। 'भिदुरं तमः'। 'तिमिरभिदुरं व्योम्नः शृङ्गम् इति, छिदुरातपो दिवसः, 'मत्सरच्छिदुरं प्रेम', भङ्गुरा प्रीतिः, मातङ्गं मानभङ्गुरम् इत्यादयोऽपि प्रयोगा दृश्यन्ते, कथमित्याह ते कर्मकर्तरि कर्तरि च भवन्ति; 'कर्मकर्तरि चायमिष्यते' इत्यत्र हि चकारः कर्तरि चेत्यस्य समुच्चयार्थः।

गुणविस्तरादयश्चिन्त्याः॥३८॥

‘गुणविस्तरः’, व्याक्षेपविस्तर इत्यादयः प्रयोगश्चिन्त्याः। ‘प्रथने वावशब्दे’ (पा.३/३/३३) इति घञ्प्रसङ्गात्।

अवतरापचायशब्दयोर्दीर्घह्रस्वत्वव्यत्यासो बालानाम्॥३९॥

अवतरापचायशब्दस्यापचायशब्दस्य च दीर्घत्वह्रस्वत्वव्यत्यासो बालानां बालिशानां प्रयोगेष्विति। ते ह्यवतरणमवतार इति प्रयुञ्जते-मारुतावतार इति। स ह्ययुक्तः। भावे तरतेरब्विधानात्। अपचायमपचय इति प्रयुञ्जते। पुष्पापचय इति। अत्र ‘हस्तादाने चेरस्तेये’ (पा.३/३/४०) इति घञ् प्राप्त इति॥

शोभेति निपातनात् ॥४०॥

शोभेत्ययं शब्दः साधुः। निपातनात्। शुभ शुम्भ शोभार्थो इति शुभेर्भिदादेराकृतिगणत्वादङ् सिद्ध एव। गुणप्रतिषेधाभावस्तु निपात्यत इति। शोभार्थावित्यत्रैकदेशे, किं शोभा, आहोस्विच्छोभ इति विशेषावगतिराचार्यपरम्परोपदेशादिति।

अविधौ गुरोः स्त्रियां बहुलं विवक्षा॥४१॥

अविधावधिधाने ‘गुरोश्च हलः’ (पा०३/३/१०३) इति स्त्रियां बहुलं विवक्षा। क्वचिद्विवक्षा, क्वचिदविवक्षा, कवचिदुभयमिति। विवक्षा यथा, ईहा लज्जेति। अविवक्षा यथा, आतङ्क इति। विवक्षाविवक्षे यथा बाधा बाधः ऊहा-ऊहः, व्रीडा-व्रीड इति।

व्यवसितादिषु क्तः कर्तरि, चकारात्॥४२॥

व्यवसितः, प्रतिपन्न इत्यादिषु भावकर्मविहितोऽपि क्तः कर्तरि। गत्यादिसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्। भावकर्मानुकर्षणार्थत्वं चकारस्येति चेद्, आवृत्तिः कर्त्तव्या।

आहेति भूतेऽन्यणलन्तभ्रमाद् ब्रुवो लटि॥४३॥

'ब्रुवः पञ्चानाम्' (पा०३/४/८४) इत्यादिना आहेति लट् व्युत्पादितः। स भूते प्रयुक्तः— 'इत्याह भगवान् प्रभुः' इति। अन्यस्य भूतकालाभिधायिनो णलन्तस्य लिटि भ्रमात्। निपुणाश्चैवं प्रयुञ्जते— 'आह स्म स्मितमधुमधुराक्षरां गिरम्' इति। 'अनुकरोति भगवतो नारायणस्य' इत्यत्राऽपि मन्ये 'स्म' शब्दः कविना प्रयुक्तो लेखकैस्तु प्रमादान्न लिखित इति॥

शबलादिभ्यः स्त्रियां टापोऽप्राप्तिः॥४४॥

'उपस्रोतः स्वस्थस्थितमहिषशृङ्गाग्रशबलाः

स्नपन्तीनां जाताः प्रमुदितविहङ्गास्तटभुवः।'

'भ्रमरोत्करकल्माषाः कुसुमानां समृद्धयः'।

इत्यादिषु स्त्रियां टापोऽप्राप्तिः। अन्यतो ङीष् इति (पा०४/१/४२) इति ङीष् विधानात्। तेन शबली कल्माषीति भवति।

प्राणिनि नीलेति चिन्त्यम्॥४५॥

'कुवलयदलनीला कोकिला बालचूते' इत्यादिषु नीलेति चिन्त्यम्। कोकिला नीलीति भवितव्यम्। नीलशब्दात्, 'जानपद' (पा.४/१/४२) इत्यादिसूत्रेण प्राणिनि च (वा.२४५७) इति ङीष्विधानात्।

मनुष्यजातेर्विवक्षाविवक्षे॥४६॥

'इतो मनुष्यजातेः' (पा.४/१/६५), 'ऊङुतः' (पा.४/१/६६) इत्यत्र मनुष्यजातेर्विवक्षा, अविवक्षा च लक्ष्यानुसारतः।

'मन्दरस्य मदिराक्षि पार्श्वतो निम्ननाभि न भवन्ति निम्नगाः।

वासु वासुकिविकर्षणोद्भवा भामिनीह पदवी विभाव्यते॥'

अत्र मनुष्यजातेर्विवक्षायाम्, इतो मनुष्यजातेः (पा.४/१/६५) इति ङीषि सति, 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्व' (पा.७/३/१०७) इति संबुद्धौ ह्रस्वत्वं सिद्ध्यति। नाभिशब्दात् पुनः, इतश्च प्राण्यङ्गाद् (वा०३१८९) इतीकारे कृते, निम्ननाभीकेति स्यात्।

'हृतोष्ठरागैर्नयनोदबिन्दुभिर्निमग्ननाभेनिपतद्भिरङ्कितम्।

च्युतं रुषा भिन्नगतेरसंशयं शुकोदरश्याममिदं स्तनांशुकम्॥'

अत्र निमग्ननाभेरिति मनुष्यजातेरविवक्षेति ङीष् न कृतः। सुतनु जहिहि कोपं, पश्य पादानतं माम्' इत्यत्र मनुष्यजातेर्विवक्षेति 'सुतनु' शब्दाद्, 'ऊङुत' (पा.४/१/६६) इत्यूङि सति ह्रस्वत्वे सुतन्विति सिध्यति। 'वरतनुरथवाऽसौ नैव दृष्टा त्वया मे।' अत्र मनुष्यजातेरविवक्षेत्यूङ् न कृतः।

ऊकारान्तादप्यूङ् प्रवृत्तेः॥४७॥

उत ऊङ् विहित ऊकारान्तादपि क्वचिद् भवति। आचार्यप्रवृत्तेः। क्वाऽसौ प्रवृत्तिः। अप्राणिजातेश्चारज्वादीनाम् (वा.२५०२) इति। अलाबूः कर्कन्धूरित्युदाहरणम्। तेन, 'सुभ्रु! किं संभ्रमेण'। अत्र 'सुभ्रु' शब्दः ऊङि सिद्धो भवति। ऊङि त्वसति सुभ्रूरिति स्यात्।

कार्तिकीय इति ठञ् दुर्धरः॥४८॥

'कार्तिकीयो नभस्वान' इत्यत्र 'कालाट्ठञ्' इति ठञ् दुर्धरः। ठञ् भवन् दुःखेन ध्रियत इति ।

शार्वरमिति च ॥४९॥

'शार्वरं तमः' इत्यत्र च, 'कालाट्ठञ्' (पा.४/३/११) इति ठञ् दुर्धरः।

शाश्वतमिति प्रयुक्तेः॥५०॥

‘शाश्वतं ज्योति’रित्यत्र शाश्वतमिति न सिध्यति, ‘कालाट्ठञ्’ (पा.४/३/११) इति ठञ् प्रसङ्गात्। ‘येषां च विरोधः ‘शाश्वतिक’ (पा.२/४/९) इति सूत्रकारस्यापि प्रयोगः। आह— प्रयुक्तेः। ‘शाश्वतेः प्रतिषेध’ इति प्रयोगात् शाश्वतमिति भवति।

राजवंश्यादयः साध्वर्थे यति भवन्ति॥५१॥

राजवंश्याः, सूर्यवंश्या इत्यादयः शब्दाः, ‘तत्र साधुरि’(पा०४/४/५८) त्यनेन साध्वर्थे यति प्रत्यये सति साधवो भवन्ति। भवार्थे पुनर्दिगादिपाठेऽपि वंशशब्दस्य वंशशब्दान्तान्न यत् त्ययः। तदन्तविधेः प्रतिषेधात्।

दारवशब्दो दुष्प्रयुक्तः॥५२॥

दारवं पात्रमिति दारवशब्दो दुष्प्रयुक्तः। ‘नित्यं वृद्धशरादिभ्य’(पा०४/३/१४४) इति मयटा भवतिव्यम्। ननु विकारावयवयोरर्थयोर्मयड्विधीयते। अत्र तु, ‘दारुण इदमि’ति विवक्षायां दारवमिति भविष्यति। नैतदेवमपि स्यात्। ‘वद्धाच्छ’(पा०४/२/११४) इति छविधानात्।

मुग्धिमादिष्विमनिज्मृग्यः॥५३॥

मुग्धिमा प्रौढिमा-इत्यादिषु इमनिज् मृग्यः अन्वेषणीय इति।

औपम्यादयश्चातुर्वर्ण्यवत्॥५४॥

औपम्यं, सान्निध्यमित्यादयश्चातुर्वर्ण्यवत्। ‘गुणवचन-’ (पा.५/१/१२४) इत्यत्र ‘चातुर्वर्ण्यादीदनामुपसंख्यानम्’ (वा. ३०९१) इति वार्तिकात् स्वार्थिकष्यञन्ताः।

ष्यञः षित्करणादीकारी बहुलम्॥५५॥

'गुणवचनब्राह्मणादिभ्य' (पा.५/१/१२४) इति यः ष्यञ् तस्य षित्करणादिकारो भवति। स बहुलम्। 'ब्राह्मण्यम्' इत्यादिषु न भवति। 'सामग्र्यम्' इत्यादिषु विकल्पितः। सामग्र्यं सामग्री, वैदग्ध्यं वैदग्धीति।

धन्वीति व्रीह्यादिषु पाठात्॥५६॥

व्रीह्यादिषु 'धन्वन्'शब्दस्य पाठाद्धन्वीति इनौ सति सिद्धो भवति।

चतुरस्रशोभीति णिनौ॥५७॥

'बभूव तस्याश्चतुरस्रशोभि वपुर्विभक्तं नवयौवनेन।'

इत्यत्र 'चतुरस्त्रशोभी'इति न युक्तम्। व्रीह्यादिषु 'शोभा' शब्दस्य पाठेऽपि इनिरत्र न सिध्यति। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधि प्रतिषेधात्। भवतु वात दन्तविधिः कर्मधारयान्मत्वर्थीयानुपपत्तिः। लघुत्वात् प्रक्रमस्येति बहुव्रीहिणैव भवितव्यम्। तत्कथमिति मत्वर्थीयस्याऽप्राप्तौ चतुरस्त्रशोभीति प्रयोगः? आह— णिनौ। चतुरस्रं शोभत इति ताच्छीलिके णिनावयं प्रयोगः। अथ 'अनुमेयशोभि' इति कथम्? नह्यत्र पूर्ववद्वृत्तिः शक्या कर्तुमिति, शुभेः साधुकारिण्यावश्यके वा णिनिं कृत्वा तदन्ताच्च भावप्रत्यये पश्चाद् बहुव्रीहिः कर्तव्यः-अनुमेयं शोभित्वं यस्येति। भावप्रत्ययस्तु गतार्थत्वान्न प्रयुक्तः। यथा— 'निराकुलं तिष्ठति', 'सधीरमुवाच' इति।

कञ्चुकीया इति क्यचि॥५८॥

जीवन्ति राजमहिषीमनु कञ्चुकीयाः इति कथम्? मत्वर्थीयस्य च्छप्रत्ययस्याभावात्। आह-क्यचि। क्यचि अच् प्रत्यये सति कञ्चुकीया इति भवति। कञ्चुकमात्मन इच्छन्ति कञ्चुकीयाः।

बौद्धप्रतियोग्यपेक्षायामप्यातिशायनिकाः॥५९॥

बौद्धस्य प्रतियोगिनोऽपेक्षायामप्यातिशायनिकास्तरबादयो भवन्ति-'घनतरं तमः', बहुलतरं प्रेम इति।

कौशिलादय इलचि वर्णलोपात्।।६०।।

'कौशिलः, वासिल इत्यादयः कथम्? आह- इलचि वर्णलोपात् कौशिक-वासिष्ठादिभ्यः शब्देभ्यो नीतावनुकम्पायां वा 'घनिलचौ च' (पा. ५/३/७९) इति इलचि कृते ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः' (पा.५/३/८३) इति वर्णलोपात्सिध्यति।

मौक्तिकमिति विनयादिपाठात्॥६१॥

मुक्तैव मौक्तिकमिति विनयादिपाठाद् द्रष्टव्यम्? 'स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति नपुंसकत्वम्।

प्रातिभादयः प्रज्ञादिषु॥६२॥

प्रातिभादयः शब्दाः प्रज्ञादिषु द्रष्टव्याः प्रतिभा-विकृतिद्वितादिभ्यः शब्देभ्यः प्रज्ञादिपाठादणि स्वार्थिके कृते, प्रातिभं, वैकृतं, द्वैतमित्यादयः प्रयोगाः सिध्यन्तीति।

न सरजसमित्यनव्ययीभावे॥६३॥

'मधुसरजसं मध्येपद्मम् पिबन्ति शिलीमुखाः'

इत्यादिषु सरजसमिति न युक्तः प्रयोगाऽनव्ययीभावे अव्ययीभाव एव 'सरजस'शब्दस्येष्टत्वात्।

न धृतधनुषीत्यसंज्ञायाम्॥६४॥

'धृतधनुषि शौर्यशालिनि'

इत्यत्र 'धृतधनुष' इत्यसंज्ञायां न युक्तः प्रयोगः; 'धनुषश्च' (पा.५/४/१३२) इत्यनङ्विधानात्। संज्ञायां ह्यनङ् विकल्पितः वा संज्ञायाम् (पा०५/४/१३३) इति।

दुर्गन्धिपद इद् दुर्लभः॥६५॥

'दुर्गन्धिः कायः' इत्यादिषु 'दुर्गन्धि'पदे इत् समासान्तो दुर्लभः। उत्पूत्यादिषु दुःशब्दस्याऽपाठात्।

सुदत्यादयः प्रतिविधेयाः॥६६॥

'सा दक्षरोषात् सुदती ससर्ज इ'ति, 'शिखरदति पतति रशना'

इत्यादिषु सुदत्यादयः शब्दा प्रतिविधेयाः। दत्रादेशलक्षणाभावात्। तत्र प्रतिविधानम्। अग्रान्तादि (पा०५/४/१४५) सूत्रे चकारस्याऽनुक्तसमुच्चयार्थत्वात् सुदत्यादिषु दत्रादेश इत्येके। अन्ये तु वर्णयन्ति। सुदत्यादयः स्त्र्यभिधायिनो योगरूढशब्दाः। तेषु, स्त्रियां संज्ञायाम् (पा०५/४/१४३) दत्रादेशो विकल्पेन सिद्ध एवेति।

क्षतदृढोरस इति न कप्, तदन्तविधिप्रतिषेधात्॥६७॥

'प्लवङ्गनखकोटिभिः क्षतदृढोरसो राक्षसाः'

इत्यत्र 'दृढोरः' शब्दाद्, 'उरः प्रभृतिभ्यः कप्' (पा० ५.४.१५१) इति कप् न कृतः। ग्रहणवता प्रातिपदिकेनेति तदन्तविधेः प्रतिषेधात्। समासवाक्यं त्वेवं कर्तव्यम्- क्षतं दृढोरो येषामिति।

अवैहीति वृद्धिरवद्या॥६८॥

अवैहीत्यत्र वृद्धिरवद्या। गुण एव युक्त इति।

अपाङ्गनेत्रेति लुगलभ्यः॥६९॥

अपाङ्गे नेत्रं यस्याः सेयमपाङ्गनेत्रेत्यत्र लुगलभ्यः। 'अमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे' (पा. ६.३.१२) इति सप्तम्या अलुग्विधानात्।

नेष्टाः श्लिष्टप्रियादयः, पुंवद्भावप्रतिषेधात्॥७०॥

श्लिष्टप्रियः, विश्लिष्टकान्त इत्यादयो नेष्टाः। स्त्रियाः पुंवद-' (पा.६.३.३४) इति पुंवद्भावस्य प्रियादिषु निषेधात्।

दृढभक्तिरिति सर्वत्रेति॥७१॥

'दृढभक्तिरसौ ज्येष्ठे,'

अत्र पूर्वपदस्य 'अस्त्रियां' विवक्षितत्वात्।

जम्बुलतादयो ह्रस्वविधेः॥७२॥

जम्बुलतादयः प्रयोगाः कथम्? आह-ह्रस्वविधेः। 'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' (पा.६.३.६१) इति ह्रस्वविधानात्।

तिलकादयोऽजिरादिषु॥७३॥

तिलकादयः शब्दा अजिरादिषु द्रष्टव्याः। अन्यथा, तिलकादयः कनकवतीत्यादिषु मतुपि, 'मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् (पा. ६.३.११९) इति दीर्घत्वं स्यात्। केचित्तु वर्णयन्ति- नद्यां मतुप् (पा.४/२/८५) इति यो मतुप् तत्रायं विधिः। तेषां मतेनाऽमरावतीत्यादीनामसिद्धेः।

निशम्यनिशमय्यशब्दौ प्रकृतिभेदात्॥७४॥

निशम्यनिशमय्येत्येतो शब्दौ श्रुत्वेत्येतस्मिन्नर्थे। शमेःल्यपि, ल्यपिलघुपूर्वात् (पा.६.४.५६) इत्ययादेशे सति निशमय्येति भवितव्यम्, न निशम्येति। आह- प्रकृतिभेदात्। शमेर्दैवादिकस्य निशम्येति रूपम्। शमोऽदर्शने इति चुरादौ णिचि मित्संज्ञकस्य निशम्यय्येति रूपम्।

संयम्यनियम्यशब्दावणिजन्तत्वात्॥७५॥

कथं संयम्यनियम्यशब्दौ। 'ल्यपि लघुपूर्वात्' (पा.६.४.५६) इति णेरयादेशेन भवितव्यम्। आह— अणिजन्तत्वात्। धातोर्णिच् तु न। गतार्थत्वात्। यथा— वाचं नियच्छति इति। णिजर्थानवगतौ तु णिच् प्रयुज्यते एव। यथा— संयमयितुमारब्ध इति।

प्रपीयेति पीङः॥७६॥

प्रपीयेत्यं शब्दः, पीङ् पाने इत्येतस्य। पिबतेर्हि, न ल्यपि (पा.६.४.६९) इतीत्वप्रतिषेधात् प्रपायेति भवति।

दूरयतीति बहुलग्रहणात्॥७७॥

'दूरयत्यवनते विवस्वति' इत्यत्र दूरयतीति कथम्? णाविष्ठवद्भावे, स्थूलदूर इत्यादिना गुणलोपयोः कृतयोर्दवयतीति भवितव्यम्। आह— बहुलग्रहणात्। 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च (गण०२०३) इत्यत्र बहुलग्रहणात् स्थूलदूरादिसूत्रेण यद् विहितं तन्न भविष्यतीति।

गच्छतीप्रभृतिष्वनिषेध्यो नुम्॥७८॥

'हरति हि वनराजिर्गच्छती श्यामभावम्'

इत्यादिषु गच्छतीप्रभृतिषु शब्देषु, शप्श्यनोर्नित्यमिति नुम् अनिषेध्यो निषेद्धुमशक्यः।

मित्रेण गोप्त्रेति पुंवद्भावात्॥७९॥

'मित्रेण गोप्त्रा'इति कथम् गोप्तृणेति भवितव्यम्। 'इकोऽचि विभक्तौ' (पा.७.३.७३) इति नुम्विधानात्। आह- पुंवद्भावात्। 'तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य' (पा.७.१.७४) इति पुंवद्भावेन गोप्त्रेति भवति।

वेत्स्यसीति पदभङ्गात्॥८०॥

'पतितं वेत्स्यसि क्षितौ' इत्यत्र वेत्स्यसीति न सिध्ययति; इट्प्रसङ्गात्। आह-पदभङ्गात्। वेत्स्यसीति पदं भज्यते-वेत्सि, असि। 'असि'इत्ययं निपातस्त्वमित्यस्मिन्नर्थे। क्वचिद्वाक्यालंकारे प्रयुञ्जयते। यथा—

'पार्थिवस्त्वमसि सत्यमभ्यधा' इति।

कामयानशब्दस्सिद्धोऽनादिश्चेत्॥८१॥

'कामयान' शब्दः सिद्धः 'आगमानुशासनमनित्यम्' इति मुक्यकृते, यद्यनादिः स्यात्।

सौहृददौहृदशब्दावणि हृद्भावात्॥८२॥

सुहृदयदुर्हृदयशब्दाभ्यां युवादिपाठादणि कृते, हृदयस्य हृद्भावः। आदिवृद्धौ सौहृददौर्हृदशब्दौ भवतः। सुहृद्दुर्हृच्छब्दाभ्यां युवादिपाठादेवाणि कृते, 'हृद्भगसिध्वन्ते' (पा.७.३.१९) इति हृदन्तस्य तद्धितेऽणि कृते सत्युभयपदवृद्धौ सत्यां सौहार्दं दौहार्दमिति भवति।

विरम इति निपातनात्॥८३॥

रमेरनुदात्तोपदेशत्वाद्, 'नोदात्तोपदेशस्य'(पा.७.३.३४)इत्यादिना वृद्धप्रतिषेधस्याभावात् कथं विरम इति? आह-निपातनात्। निपातनं तु 'यम उपरमे' इत्यत्रोपरमे इति। एतत्तु चोपलक्षणम्- अतन्त्रं चोपसर्ग इति।

उपर्यादिषु सामीप्ये द्विरुक्तेषु द्वितीया॥८४॥

उपर्यादिषु शब्देषु सामीप्ये द्विरुक्तेषु, उपर्यध्यधसः सामीप्ये (पा.८.१.७) इत्यनेन, उपर्यादिषु त्रिषु द्वितीयाम्रेडितान्तेषु इति द्वितीया। वीप्सायां तु द्विरुक्तेषु षष्ठ्ये भवति—

उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः।

मन्दं मन्दमित्याप्रकारार्थत्वे॥८५॥

'मन्दं मन्दं नुदति पवन' (मेघ. पूर्व. ९)

इत्यत्र 'मन्दं मन्दम्' इत्यप्रकाराऽर्थे भवति। प्रकारार्थत्वे तु 'प्रकारे गुणवचनस्य' (पा.८.१.१२) इति द्विर्वचने कृते कर्मधारयवद्भावे च मन्दं मन्दमिति प्रयोगः। मन्दं मन्दमित्यत्र तु 'नित्यवीप्सयोः' (पा.८.१.४) इति द्विर्वचनम्। अनेकभावात्मकस्य नुदेर्यदा सर्वे भागा मन्दत्वेन व्याप्तुमिष्टा भवन्ति तदा वीप्सेति।

न निद्राद्रुगिति भष्भावप्राप्तेः॥८६॥

'निद्राद्रुक्काद्रवेयच्छविरुपरि लसद्धर्घरो वारिवाहः'

इत्यत्र 'निद्राद्रुक' इति न युक्तः। 'एकाचो बशो भष्' (पा.८.२.३७) इति भष्भावप्राप्तेः। अनुप्रासप्रियैस्त्वपभ्रंशः कृतः।

निष्यन्द इति षत्वं चिन्त्यम्॥८७॥

न ह्यत्र षत्वलक्षणमस्ति। कस्कादिपाठोऽप्यस्य न निश्चितः।

नाङ्गुलिसङ्ग इति मूर्धन्यविधेः॥८८॥

'म्लायन्त्यङ्गुलिसङ्गेऽपि कोमलाः कुसुमस्रजः'

इत्यात्राङ्गलिसङ्ग इति न युक्तः। 'समासेऽङ्गुलेः षङ्ग' इति मूर्धन्यविधानात्।

तेनावन्तिसेनादयः प्रत्युक्ताः॥८९॥

तेनाङ्गुलिसङ्ग इत्यनेनावन्तिसेनः, इन्दुसेन एवमादयः शब्दाः प्रत्युक्ताः प्रत्याख्याताः। सुषामादिषु च (पा.८.३.९८) एति संज्ञायामगात् (पा.८/३/९९) इति मूर्धन्यविधानात्।

नेन्द्रवाहने णत्वमाहितत्वस्याविवक्षितत्वात्॥९०॥

'कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम्' इत्यत्र 'इन्द्रवाहन'शब्दे, 'वाहनमाहितात्' (पा.६.४.८) इति णत्वं न भवति। आहितत्वस्याऽविवक्षितत्वात्। स्वस्वामिभावमात्रं ह्यत्र विवक्षितम्। तेन सिद्धमिन्द्रवाहनमिति।

सदसन्तो मया शब्दा विविच्यैवं निदर्शिताः।

अनयैव दिशा कार्यं शेषाणामप्यवेक्षणम्।

इति काव्यऽलङ्कारसूत्रवृत्तौ प्रायोयिके पञ्चमेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः

काव्यालङ्कारसूत्राणि

अथ प्रथमेऽधिकरणे प्रथमोध्यायः

१ काव्यं ग्राह्यम् अलङ्कारात्।

२ सौन्दर्यमलङ्कारः।

३ स दोषगुणालङ्कारहानादानाभ्याम्।

४ शास्त्रतस्ते।

५ काव्यं सद् दृष्टाऽदृष्टार्थं प्रीतिकीर्तिहेतुत्वात्।

अथ प्रथमेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः

१ अरोचकिनः सतृणाभ्यवहारिणश्च कवयः।

२ पूर्वे शिष्याः, विवेकित्वात्।

३ नेतरे तद्विपर्ययात्।

४ न शास्त्रमद्रव्येष्वर्थवत्।

५ न कतकं पंकप्रसादनाय।

६ रीतिरात्मा काव्यस्य।

७ विशिष्टा पदरचना रीतिः।

८ विशेषो गुणात्मा।

९ सा त्रेधा वैदर्भी गौडीया पाञ्चाली चेति।

१० विदर्भादिषु दृष्टत्वात् तत्समाख्या।

११ समग्रगुणा वैदर्भी।

१२ ओजः कान्तिमती गौडीया।

१३ माधुर्यसौकुमार्योपपन्ना पाञ्चाली।

१४ तासां पूर्वा ग्राह्या गुणसाकल्यात्।

१५ न पुनरितरे स्तोकगुणत्वात्।

१६ तदारोहणार्थमितराभ्यास इत्येके।

१७ तच्च न अतत्त्वशीलस्य तत्त्वानिष्पत्तेः।

१८ न शणसूत्रवानाभ्यासे त्रस रसूत्रवानवैचित्र्यलाभः।

१९ साऽपि समासाभावे शुद्धवैदर्भी।

२० तस्यामर्थगुणसम्पदास्वाद्या।

२१ तदुपारोहादर्थगुणलेशोऽपि।

२२ साऽपि वैदर्भी तात्स्थ्यात्।

अथ प्रथमाऽधिकरणे तृतीयोऽध्यायः

१ लोको विद्या प्रकीर्णञ्च काव्याङ्गानि।

२ लोकवृत्तं लोकः।

३ शब्दस्मृत्यभिधानकोषच्छन्दोविचितिकलाकामशास्त्रदण्डनीतिपूर्वा विद्याः।

४ शब्दस्मृतेः शब्दशुद्धिः।

५ अभिधानकोशतः पदार्थनिश्चयः।

६ छन्दोविचितेर्वृत्तसंशयच्छेदः।

७ कलाशास्त्रेभ्यः कलातत्त्वस्य संवित्।

८ कामशास्त्रतः कामोपचारस्य।

९ दण्डनीतेर्नयापनययोः।

१० इतिवृत्तकुटिलत्वं च ततः।

११ लक्ष्यज्ञत्वमभियोगो वृद्धसेवाऽवेक्षणं प्रतिभानमवधानं च प्रकीर्णम्।

१२ तत्र काव्यपरिचयो लक्ष्यज्ञत्वम्।

१३ काव्यबन्धोद्यमोऽभियोगः।

१४ काव्योपदेशगुरूशुश्रूषणं वृद्धसेवा।

१५ पदाधानोद्धरणमवेक्षणम्।

१६ कवित्वबीजं प्रतिभानम्।

१७ चित्तैकाग्र्यमवधानम्।

१८ तद्देशकालाभ्याम्।

१९ विविक्तो देशः।

२० रात्रियामस्तुरीयः कालः।

२१ काव्यं गद्यं पद्यं च।

२२ गद्यं वृत्तगन्धि चूर्णमुत्कलिकाप्रायं च।

२३ पदभागवद् वृत्तगन्धि।

२४ अनाविद्धललितपदं चूर्णम्।

२५ विपरीतमुत्कलिकाप्रायम्

२६ पद्यमनेकभेदम्।

२७ तदनिबद्धं च।

२८ क्रमसिद्धिस्तयोः स्रगुत्तंसवत्।

२९ नानिबद्धं चकास्त्येकतेजः परमाणुवत्।

३० सन्दर्भेषु दशरूपकं श्रेयः।

३१ तद्धि चित्रं चित्रपटवद्विशेषसाकल्यात्।

३२ ततोऽन्यभेदक्लृप्तिः।

अथ द्वितीयाधिकरणे प्रथमोऽध्यायः

१ गुणविपर्ययात्मानो दोषाः।

२ अर्थतस्तदवगमः।

३ सौकर्याय प्रपञ्चः।

४ दुष्टं पदमसाधु कष्टं ग्राम्यमप्रतीतमनर्थकं च।

५ शब्दस्मृतिविरूद्धमसाधु।

६ श्रुतिविरसं कष्टम्।

७ लोकमात्रप्रयुक्तं ग्राम्यम्।

८ शास्त्रमात्रप्रयुक्तमप्रतीतम्।

९ पूरणार्थमनर्थकम्।

१० अन्यार्थनेयगूढार्थाश्लीलक्लिष्टानि च।

११ कल्पितार्थं नेयार्थम्।

१२ रूढिच्युतमन्यार्थम्।

१३ अप्रसिद्धार्थं प्रयुक्तं गूढार्थम्।

१४ असभ्यार्थान्तिमासभ्यस्मृतिहेतुश्चाश्लीलम्।

१५ न गुप्तलक्षितसंवृत्तानि।

१६ अप्रसिद्धासभ्यं लक्षितम्।

१७ लाक्षणिकासभ्यं लक्षितम्।

१८ लोकसंवीतं संवृतम्।

१९ तत् विधं व्रीडाजुगुप्सामङ्गलातङ्कदायिभेदात्।

२० व्यवहितार्थप्रत्ययं क्लिष्टम्।

२१ अरूढार्थत्वात्।

२२ अन्त्याभ्यां वाक्यं व्याख्यातम्।

अथ द्वितीयाऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः

१ भिन्नवृत्तयतिभ्रष्टविसन्धीनि वाक्यानि।

२ स्वलक्षणच्युतवृत्तं भिन्नवृत्तम्।

३ विरसविरामं यतिभ्रष्टम्

४ तद्धातुनामभागभेदे स्वरसन्ध्यकृते प्रायेण।

५ न वृत्तदोषात् पृथग् यतिदोषो वृत्तस्य यत्यात्मकत्वात् ।

६ न लक्ष्मणः पृथक्त्वात्।

७ विरूपपदसन्धिर्विसन्धिः ।

८ पदसन्धिवैरूप्यं विश्लेषोऽश्लीलत्वं कष्टत्वञ्च।

९ व्यर्थैकार्थसन्धिग्धाप्रयुक्तापक्रमलोकविद्याविरूद्धानि च।

१० व्याहतपूर्वोत्तरार्थं व्यर्थम्।

११ उक्तार्थपदमेकार्थम्।

१२ न विशेषश्चेत्।

१३ धनुर्ज्याध्वनौ धनुःश्रुतिरारूढेः प्रतिपत्त्यै।

१४ कर्णावतंसश्रवणकुण्डलशिरःशेखरेषु कर्णादिनिर्देशः सन्निधेः।

१५ मुक्ताहारशब्दे मुक्ताशब्दः शुद्धे।

१६ पुष्पमालाशब्दे पुष्पपदमुत्कर्षस्य।

१७ करिकलभशब्दस्ताद्रूप्यस्य।

१८ विशेषणस्य च ।

१९ तदिदं प्रयुक्तेषु।

२० संशयकृत् सन्दिग्धम्।

२१ मायादिकल्पितार्थमप्रयुक्तम्।

२२ क्रमहीनार्थमपक्रमम्।

२३ देशकालस्वभावविरूद्धानि लोकविरूद्धानि

२४ कलाचतुर्वर्गशास्त्रविरुद्धार्थानि विद्याविरुद्धानि।

अथ तृतीयाधिकारणे प्रथमोऽध्यायः

१ काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणाः।

२ तदतिशयहेतवस्त्वलङ्काराः।

३ पूर्वे नित्याः।

४ गाढबन्धत्वमोजः।

५ शैथिल्यं प्रसादः।

६ गुणः संप्लवात् ।

७ न शुद्धः।

८ स त्वनुभवसिद्धः ।

९ साम्योत्कर्षौ च ।

१० मसृणत्वं श्लेषः ।

११ मार्गाभेदः समता ।

१२ आरोहावरोहक्रमः समाधिः।

१३ न पृथगारोहावरोहयोरोजःप्रसादरूपत्वात्।

१४ न संपृक्तत्वात्।

१५ अनैकान्त्याच्च।

१६ ओजःप्रसादयोः क्वचिद्भागे तीव्रावस्थायां ताविति चेदभ्युपगमः।

१७ विशेषापेक्षित्वात्तयोः।

१८ आरोहावरोहनिमित्तं समाधिराख्यायते।

१९ क्रमविधानार्थत्वाद्वा ।

२० पृथक्पदत्वं माधुर्यम्।

२१ अजरठत्वं सौकुमार्यम्।

२२ विकटत्वमुदारता।

२३ अर्थव्यक्तिहेतुत्वमर्थव्यक्तिः।

२४ औज्ज्वल्यं कान्तिः।

२५ नाऽसन्तः संवेद्यत्वात्।

२६ न भ्रान्ता निष्कम्पत्वात्।

२७ न पाठधर्माः सर्वत्रादृष्टेः।

अथ तृतीयाधिकरणे द्वितीयोऽपाध्यायः

१ त एवार्थगुणाः।

२ अर्थस्य प्रौढिरोजः।

३ अर्थवैमल्यं प्रसादः।

४ घटना श्लेषः।

५ अवैषम्यं समता।

६ अर्थदृष्टिः समाधिः।

७ अर्थो द्विविधोऽयोनिरन्यच्छायायोनिर्वा।

८ अर्थो व्यक्तः सूक्ष्मश्च।

९ सूक्ष्मो भाव्यो वासनीयश्च।

१० उक्तिवैचित्र्यं माधुर्यम्।

११ अपारुष्यं सौकुमार्यम्।

१२ अग्राम्यत्वमुदारता।

१३ वस्तुस्वभावस्फुटत्वमर्थव्यक्तिः।

१४ दीप्तरसत्वं कान्तिः ।

चतुर्थाऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः

१ पदमनेकार्थमक्षरं वा वृत्तं स्थाननियमे यमकम्।

२ पादः पादस्यैकस्यानेकस्य चादिमध्यान्तभागाः स्थानानि।

३ भङ्गादुत्कर्षः

४ शृङ्खलापरिवर्तकश्चूर्णमितिभङ्गमार्गः।

५ वर्णविच्छेदचलनं शृङ्खला।

६ सङ्गविनिवृत्तौ स्वरूपापत्तिः परिवर्तकः।

७ पिण्डाक्षरभेदे स्वरूपलोपश्चूर्णम्।

८ शेषः सरूपोऽनुप्रासः।

९ अनुल्बणो वर्णाऽनुप्रासः श्रेयान्।

१० पादानुप्रासः पादयमकवत्।

अथ चतुर्थाधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः

१ उपमानेनोपमेयस्य गुणलेशतः साम्यमुपमा।

२ गुणबाहुल्यतश्च कल्पिता।

३ तद् द्विविधं पदवाक्यार्थवृत्तिभेदात्।

४ सम्पूर्णा लुप्ता च ।

५ गुणद्योतकोपमानोपमेयशब्दानां सामग्र्ये पूर्णा ।

६ लोपे लुप्ता।

७ स्तुतिनिन्दातत्त्वाख्यानेषु।

८ हीनत्वाधिकत्वलिङ्गवचनभेदासादृश्याऽसम्भवास्तद्दोषाः।

९ जातिप्रमाणधर्मन्यूनतोपमानस्य हीनत्वम्।

१० धर्मयोरेकनिर्देशोऽन्यस्य संवित् साहचर्यात्।

११ तेनाधिकत्वं व्याख्यातम्।

१२ उपमानोपमेययोर्लिङ्गव्यत्यासो लिङ्गभेदः।

१३ इष्टः पुन्नपुंसकयोः प्रायेण।

१४ लौकिक्यां समासाभिहितायामुपमाप्रपञ्चे च।

१५ तेन वचनभेदो व्याख्यातः।

१६ अप्रतीतगुणसादृश्यमसादृश्यम्।

१७ असादृश्यहता ह्युपमा, तन्निष्ठाश्च कवयः।

१८ उपमानाधिक्यात् तदपोह इत्येके।

१९ नापुष्टार्थत्वात्।

२० अनुपपत्तिरसम्भवः।

२१ न विरूद्धोऽतिशयः।

अथ चतुर्थाधिकरणे तृतीयोऽध्यायः

१ प्रतिवस्तुप्रभृतिरुपमाप्रपञ्चः।

२ उपमेयस्योक्तौ समानवस्तुन्यासः प्रतिवस्तु।

३ अनुक्तौ समासोक्तिः।

४ किञ्चिदुक्तावप्रस्तुतप्रशंसा।

५ समेन वस्तुनाऽन्यापलापोऽपह्नुतिः।

६ उपमानेनोपमेयस्य गुणसाम्यात् तत्त्वारोपो रूपकम्।

७ स धर्मेषु तन्त्रप्रयोगे श्लेषः।

८ सादृश्याल्लक्षणा वक्रोक्तिः।

९ अतद्रूपस्यान्यथाध्यवसानमतिशयार्थमुत्प्रेक्षा

१० सम्भाव्यधर्मतदुत्कर्षकल्पनाऽतिशयोक्तिः।

११ उपमानोपमेयसंशयः संदेहः।

१२ विरुद्धाभासत्वं विरोधः।

१३ क्रियाप्रतिषेधे प्रसिद्धतत्फलव्यक्तिविर्भावना।

१४ एकस्योपमेयोपमानत्वेऽन्वयः।

१५ क्रमेणोपमेयोपमा।

१६ समविसदृशाभ्यां परिवर्तनं परिवृत्तिः।

१७ उपमेयोपमानानां क्रमसम्बन्धः क्रमः।

१८ उपमानोपमेयवाक्येष्वेका क्रिया दीपकम्।

१९ तत्त्रिविधम्, आदिमध्यान्तवाक्यवृत्तिभेदात्।

२० क्रिययैव स्वतदर्थान्वयख्यापनं निर्दशनम्।

२१ उक्तसिद्ध्यै वस्तुनोऽर्थान्तरस्यैव न्यसनम् अर्थान्तरन्यासः।

२२ उपमेयस्य गुणातिरेकित्वं व्यतिरेकः।

२३ एकगुणहानिकल्पनायां साम्यदार्ढ्यं विशेषोक्तिः।

२४ सम्भाव्यविशिष्टकर्माकरणान्निन्दास्तोत्रार्था व्याजस्तुतिः।

२५ व्याजस्य सत्यसारूप्यं व्याजोक्तिः।

२६ विशिष्टेन साम्यार्थमेककालक्रियायोगस्तुल्ययोगिता।

२७ उपमानाक्षेपश्चाक्षेपः।

२८ वस्तुद्वयक्रिययोस्तुल्यकालयोरेकपदाभिधानं सहोक्तिः।

२९ यत्सादृश्यं तत्सम्पत्तिः समाहितम्।

३० अलङ्कारस्यालङ्कारयोनित्वं संसृष्टिः॥

३१ तद्भेदावुपमारूपकोत्प्रेक्षावयवौ।

३२ उपमाजन्यं रूपकमुपमारूपकम्॥

३३ उत्प्रेक्षाहेतुरुत्प्रेक्षावयवः॥

अथ पञ्चमऽधिकरणे प्रथमोध्यायः

१ नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेण।

२ नित्यं संहितैकपदवत् पादेष्वर्धान्तवर्जम्।

३ पादान्तलघोर्गुरुत्वञ्च सर्वत्र।

४ न गद्ये समाप्तप्रायं वृत्तमन्यत्रोद्गतादिभ्यः संवादात्।

५ न पादादौ खल्वादयः।

६ नाऽर्धे किञ्चिदसमाप्तप्रायं न वाक्यम्।

७ न कर्मधारयो बहुव्रीहिप्रतिपत्तिकरः।

८ तेन विपर्ययो व्याख्यातः।

९ सम्भाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ।

१० विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ।

११ सर्वनाम्नाऽनुसन्धिवृत्तिच्छन्नस्य

१२ सम्बन्धसम्बन्धेऽपि षष्ठी क्वचित्।

१३ अतिप्रयुक्तं देशभाषापदम्।

१४ लिङ्गाऽध्याहारौ।

१५ लक्षणाशब्दाश्च

१६ न तद्बाहुल्यमेकत्र।

१७ स्तनादीनां द्वित्वाविष्टा जातिः प्रायेण।

अथ पञ्चमाऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः

१ रुद्रावित्येकशेषोऽन्वेष्यः।

२ मिलिक्लिविक्षपिप्रभृतीनां धातुत्वं, धातुगणस्याऽसमाप्तेः।

३ वलेरात्मनेपदमनित्यं, ज्ञापकात्।

४ चक्षिङो द्व्यनुबन्धकरणम्।

५ क्षीयत इति कर्मकर्तरि।

६ खिद्यत इति च।

७ मार्गेरात्मनेपदमलक्ष्म।

८ लोलमानादयश्चानशि।

९ लभेर्गत्यर्थत्वाण्णिच्यणौ कर्तुः कर्मत्वाकर्मत्वे।

१० ते मे शब्दौ निपातेषु।

११ तिरस्कृत इति परिभूतेऽन्तर्ध्युपचारात्।

१२ नैकशब्दः सुप्सुपेति समासात्।

१३ मधुपिपासुप्रभृतीनां समासो गमिगम्यादिषु पाठात्।

१४ बिम्बाऽधर इति वृत्तौ मध्यमपदलोपिन्याम्।

१५ त्रिवलीशब्दः सिद्धः संज्ञा चेत्।

१६ आमूललोलादिषु वृत्तिर्विस्पष्टपटुवत्।

१७ न धान्यषष्टादिषु षष्ठिसमासप्रतिषेधः पूरणेनान्य तद्धितान्तत्वात्।

१८ पत्रपीतिमादिषु गुणवचनेन।

१९ अवर्ज्यो न व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः।

२० हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदात्।

२१ पूर्वनिपातेऽपभ्रंशो लक्ष्यः।

२२ निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः परिगणस्य प्रायिकत्वात्

२३ शक्यमिति रूपं विधिलिङ्गवचनस्यापि कर्माभिधायां सामान्योपक्रमात्।

२४ ह्रानिवदाधिक्यमप्यङ्गानां विकारः।

२५ न कृमिकीटानामित्येकवद्भावप्रसङ्गात्।

२६ न खरोष्ट्राबुष्ट्रखरमिति पाठात्॥

२७ आसेत्यसतेः॥

२८ युद्ध्येदिति युधः क्यचि।

२९ विरलायमानादिच्चु क्यङ् निरूप्यः।

३० अहेतौ हन्तेर्णिषुरादिपाठात्

३१ अनुचारीति चरेष्टित्वात्।

३२ केसरालमित्यलतेरणि।

३३ पत्रलमिति लातेः के।

३४ महीध्रादयो मूलविभुजादिदर्शनात्।

३५ ब्रह्मादिषु हन्तेर्नियमादरिहाद्यसिद्धिः।

३६ ब्रह्मविदादयः कृदन्तवृत्त्या।

३७ तैर्महीधरादयो व्याख्याताः।

३८ भिदुरादयः कर्मकर्तरि कर्तरि च।

३९ गुणविस्तरादयश्चिन्त्याः।

४० शोभेति निपातनात् ।

४१ अविधौ गुरोः स्त्रियां बहुलं विवक्षा।

४२ व्यवसितादिषु क्तः कर्तरि चकारात्।

४३ आहेति भूतेऽन्यणलन्तभ्रमाद् ब्रुवो लटि।

४४ शबलादिभ्यः स्त्रियां टापोऽप्राप्तिः।

४५ प्राणिनि नीलेति चिन्त्यम्।

४६ मनुष्यजातेर्विवक्षाविवक्षे।

४७ ऊकारान्तादप्यूङ्प्रवृत्तेः।

४८ कार्तिकीय इति ठञ् दुर्धरः।

४९ शार्वरमिति च ।

५० शाश्वतमिति प्रयुक्तेः।

५१ राजवंश्यादयः साध्वर्थे यति भवन्ति।

५२ दारवशब्दो दुष्प्रयुक्तः।

५३ मुग्धिमादिष्विमनिज्मृग्यः।

५४ औपम्यादयश्चातुर्वर्ण्यवत्।

५५ ष्यञः षित्करणादीकारो बहुलम्।

५६ धन्वीति व्रीह्यादिपाठात् ।

५७ चतुरस्रशोभीति णिनौ।

५८ प्रातिभादयः प्रज्ञादिषु।

५९ न सरजसमित्यनव्ययीभावे।

६० न धृतधनुषीत्यसंज्ञायाम्।

६१ दुर्गन्धिपदं इद् दुर्लभः।

६२ सुदत्यादयः प्रतिविधेयाः।

६३ क्षतदृढोरस इति न कप् तदन्तविधिप्रतिषेधात्।

६४ अवैहीति वृद्धिरवद्या।

६५ अपाङ्गनेत्रेति लुगलभ्यः।

६६ नेष्टाः श्लिष्टप्रियादयः पुंवद्भावप्रतिषेधात्।

६७ दृढभक्तिरसौ सर्वत्र।

६८ जम्बुलतादयो ह्रस्वविधेः।

६९ तिकादयोऽजिरादिषु।

७० निशम्यनिशमय्यशब्दौ प्रकृतिभेदात्।

७१ संयम्यनियम्यशब्दावणिजन्तत्वात्।

७२ प्रपीयेति पीङः।

७३ दूरयतीति बहुलग्रहणात्।

७४ गच्छतीप्रभृतिष्वनिषेध्यो नुम्।

७५ मित्रेण गोप्त्रेति पुंवद्भावात्।

७६ वेत्स्यसीति पदभङ्गात्।

७७ कामयानशब्दस्सिद्धोऽनादिश्चेत्।

७८ सौहृददौर्हृदशब्दावणि हृद्भावात्।

७९ विरम इति निपातनात्।

८० उपर्यादिषु सामीप्ये द्विरुक्तेषु द्वितीया।

८१ मन्दं मन्दमित्याप्रकारार्थत्वे।

८२ न निद्राद्रुरगिति भष्भावप्राप्तेः।

८३ निष्यन्द इति षत्वं चिन्त्यम्।

८४ नाङ्गुलिसङ्ग इति मूर्धन्यविधेः।

८५ तेनावन्तिसेनादयः प्रत्युक्ताः।

८६ नेन्द्रवाहने णत्वमाहितत्वस्याविवक्षितत्वात्।

<u>इति श्रीपण्डितवरवामनविरचितानि काव्यालङ्कारसूत्राणि।</u>

<u>मूलपाठः</u>